

พัฒนาการของการผลิตหนังสือพุทธศาสนาภาษาไทย

(สมัยเริ่มการพิมพ์ - พ.ศ. 2527)

การผลิตหนังสือพุทธศาสนามีความสำคัญต่อการเผยแพร่พุทธศาสนาเป็นอันมากมาตั้งแต่อดีต การเผยแพร่พุทธศาสนาด้วยการจัดพิมพ์หนังสือพุทธศาสนาของไทย เริ่มต้นในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในก้านการเผยแพร่หนังสือพุทธศาสนาของไทยมีวิธีการแตกต่างกันไปแต่ละยุคสมัย พัฒนาการในการผลิตหนังสือพุทธศาสนาเผยแพร่ในไทยนับแต่เริ่มต้นจนถึง พ.ศ. 2527 มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

สมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367-2394)

ในรัชสมัยนี้เริ่มมีการตั้งโรงพิมพ์หนังสือพุทธศาสนาเป็นครั้งแรก ผู้ทรงริเริ่มคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังทรงเป็นเจ้าฟ้ามงกุฎ (หรือวชิรญาณ-ภิกขุ) และผนวชอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงเห็นว่าถ้าให้คณะมิชชันนารีที่เข้ามาในสมัยนั้นจัดพิมพ์หนังสือคำสอนทางคริสต์ศาสนาเผยแพร่ออกไปเป็นจำนวนมาก โดยที่ทางฝ่ายพุทธศาสนาไม่ดำเนินการใดๆเลยนั้นจะเป็นอันตรายต่อพุทธศาสนา จึงทรงดำริให้มีการจัดพิมพ์หนังสือเผยแพร่พุทธศาสนาเพื่อต้านทานกับลัทธิธรรมเนียมตะวันตกที่กำลังเผยแพร่เข้ามาในประเทศไทยขณะนั้น (George Haws Feltus 1924 : 50 อ้างถึงใน อำไพ จันทรจิระ 2515 : 64-65) โดยโปรดฯให้สั่งเครื่องพิมพ์เข้ามาตั้งที่วัดบวรนิเวศวิหาร เครื่องนี้ยังเป็นเครื่องพิมพ์ภาษาไทยแท้ เครื่องแรกของไทย (George Coédès 1924 : 33 อ้างถึงใน อำไพ จันทรจิระ 2515 : 65) โรงพิมพ์แห่งนี้จะตั้งขึ้นเมื่อใดไม่ปรากฏหลักฐาน แต่มีหลักฐานจากพระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระสหายชายหญิงชาวอเมริกัน 2 คน ชื่อว่า นายและนาง จี. คับบลิว. เอดดี้ วอเตอร์ฟอร์ด (G.W. Eddy Waterford)

ซึ่งอยู่ที่กรุงนิวยอร์ก เมื่อ พ.ศ. 2329 ช่วยจัดหา ชื่อเครื่องพิมพ์หินจากประเทศอเมริกา มาให้ 1 เครื่อง (อำไพ จันทรจิระ 2515 : 66-71) ส่วนหนังสือที่จัดพิมพ์เป็นหนังสือ พระปาฏิโมกข์บ้าง หนังสือสวดมนต์บ้าง หนังสือพุทธศาสนาประเภทอื่นบ้าง การพิมพ์ใช้อักษรอริยกะ (มคอ) * (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 2465 : 23) หนังสือที่พิมพ์จะแจกแก่บรรพชิตและคฤหัสถ์ นับเป็นการเริ่มประเพณีการพิมพ์หนังสือ แจกแก่ญาติมิตร แต่ยังมีได้เป็นการแจกหนังสือเนื่องในโอกาสพิเศษแต่อย่างใด (นวลจันทร์ รัตนากร, ชูติมา สัจจามันท์ และ มารศรี ศิวรักษ์ 2524 : 92) ในยุคแรกของการพิมพ์ กิจการพิมพ์ของคนไทยยังอยู่ในวงจำกัด เพราะกิจการพิมพ์ส่วนใหญ่ดำเนินการโดยคณะมิชชันนารี ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้สวรรคตเมื่อ พ.ศ. 2394 เจ้าฟ้ามงกุฎ จึงลาผนวชเพื่อเสด็จขึ้นครองราชย์เป็น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กิจการโรงพิมพ์ก็ยังดำเนินการอยู่ภายใต้การดูแลของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (อำไพ จันทรจิระ 2515 : 71)

นอกจากการพิมพ์หนังสือพุทธศาสนาเผยแพร่แล้ว การเผยแพร่พุทธศาสนาอีกประการหนึ่งคือ การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯให้นักปราชญ์ ราชบัณฑิต ชำระ แต่ง และแปลหนังสือพุทธศาสนา เช่น โปรดฯให้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปรมานุชิตชิโนรส ทรงชำระเรื่อง ปฐมสมโพธิกถา เสรีจราว พ.ศ. 2388

---

* คณะเจ้าฟ้ามงกุฎผนวช ได้ทรงประดิษฐ์อักษรไทยขึ้นใหม่ ใช้เขียนภาษาบาลี (มคอ) แทนอักษรขอม ตามอักษรวิธีแบบโรมันเรียกว่า "อักษรอริยกะ" มีทั้งแบบตัวพิมพ์และแบบตัวเขียนได้ทั้งภาษาไทยและมคอ เพื่อให้ผู้เรียนพระปริยัติธรรมจะได้เข้าใจอักษรวิธีเขียนละเอียดกว่าการใช้อักษรขอม เพื่อใช้พิมพ์หนังสือส่วนพระองค์ และใช้กันอย่างแพร่หลายที่ สำนักวัดบวรนิเวศวิหาร ครั้นทรงลาผนวชแล้วเสด็จขึ้นครองราชย์ การใช้อักษรอริยกะค่อยจางไปและเลิกไปในที่สุด กลับมาใช้อักษรภาษาบาลี (มคอ) อย่างเดิม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงพระราชดำริแบบอักษรไทยขึ้นใหม่เรียกว่า "แบบการยุด" ใช้เขียนภาษามคอ แทนอักษรอริยกะที่เลิกราไป (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 2465 : 23)

นับว่าเป็นหนังสือพุทธประวัติที่สำคัญเล่มหนึ่ง (กรมศิลปากร 2525 : 144) ส่วนหนังสือ
 พุทธศาสนาที่ทรงนิพนธ์ก็มี สมุทรโฆษคำฉันท์ สรรพสิทธิ์คำฉันท์ (ตามเค้าความจาก
 "ปัญญาสาชคก") (กรมการศาสนา 2525 : 310) และยังโปรดฯ ให้มีการแปล
 พระไตรปิฎก คัมภีร์ชาคคต่างๆ ที่นักปราชญ์โบราณแต่งไว้เป็นภาษาบาลี ให้เป็นภาษาไทย
 หลายเรื่อง เช่น มหานิบาต (ทศชาติ 10 เรื่อง) มหาเวสสันดรชาคค ฯลฯ (วรรณคดี
 ทองเคียน 2515 : 95-97) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปรมานุชิตชิโนรส
 ยังทรงแปลพระคัมภีร์พุทธศาสนาหลายเรื่องจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทย เช่น มลินทพัญญา
มงคทีปนี ฯลฯ (นันทนา วัฒนสุข 2516 : 94)

ในสมัยนี้มีการส่งเสริมการพิมพ์และการอ่านอีกประการหนึ่งคือ เมื่อ พ.ศ. 2375
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้บูรณะและปฏิสังขรณ์ "วัดพระเชตุพนวิมล-
 มังคลารามราชวรมหาวิหาร" โดยทรงมีพระราชประสงค์จะให้วัดนี้เป็นศูนย์กลางการศึกษา
 ของประชาชนทั่วไปจะได้แสวงหาความรู้ต่างๆ จึงโปรดฯ ให้นักปราชญ์ราชบัณฑิต ผู้เชี่ยวชาญ
 ในวิชาสาขาต่างๆ รวบรวมบรรดาคำรามาครวกแก้ไขแล้วให้บันทึกสรรพวิชาต่างๆ ลงใน
 แผ่นศิลาจารึก ตลอดจนใช้ภาพเขียน ภาพจิตรกรรมฝาผนัง หรือรูปปั้น พร้อมคำอธิบาย
 ประกอบ จารึกสรรพวิชานี้แบ่งเป็น 8 หมวด คือ หมวดประวัติการสร้างวัดพระเชตุพนฯ
 พุทธศาสนา (มีเรื่อง ประวัติพุทธสาวกเอกทัตตะ 41 เรื่อง) คำราชา วรรณกรรม (หรือ
 วรรณคดีไทย) สุกาษิต ห่าเนียบต่างๆ ประเพณี และการอนามนั การบูรณะ และปฏิสังขรณ์
 แล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. 2391 (ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ 2472 : 24-25) จารึกต่างๆ
 เหล่านี้ภายหลังมีการนำมาจัดพิมพ์เป็นหนังสือให้ศึกษาค้นคว้า นับว่าวัดพระเชตุพนฯ เป็น
 มหาวิทยาลัยสำหรับประชาชนเป็นแห่งแรกในประเทศไทย ที่เป็นคลาควิชาของประชาชน
 โคอไม่เลือกชั้น วรรณะ และจากการเป็นแหล่งสะสมความรู้ของประชาชน ทำให้ถือกันว่า
 วัดพระเชตุพนฯ เป็นห้องสมุดประชาชนเป็นแห่งแรกในประเทศไทยอีกด้วย (นวลจันทร์
 รัตนกร และคนอื่นๆ 2524 : 176-179)

สมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394-2411)

การผลิตหนังสือพุทธศาสนายังอยู่ในวงจำกัด ไม่แพร่หลายนัก ทั้งนี้เพราะการพิมพ์หนังสือของไทยยังอยู่ในระยะเริ่มต้น ในขณะที่กิจการพิมพ์ของคณะมิชชันนารีก้าวหน้า และพัฒนาไปว่าการพิมพ์ของไทยมาก สมัยนั้นนอกจากมีการแต่งหนังสือพุทธศาสนาทั่วไปแล้ว ยังมีผู้แต่งและพิมพ์หนังสือเกี่ยวกับศาสนาเปรียบเทียบขึ้น เพื่อชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของพุทธศาสนาและเปรียบเทียบความคิด ความเชื่อของชาวตะวันตกอีกด้วย

เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนใจและเห็นคุณค่าของการพิมพ์ตลอดมา จึงทรงใช้การพิมพ์เป็นสื่อกลางและเครื่องมือในการพัฒนาประเทศ ได้โปรดฯ ให้สร้างโรงพิมพ์อักษรพิมพ์การ หรือโรงพิมพ์หลวงขึ้นในบริเวณพระราชวังชั้นกลาง ๗ โรงแสงต้น (บริเวณพระที่นั่งกานุมาศำรุธู ภายในพระบรมมหาราชวัง ปัจจุบันนี้) (สมเด็จพระพุทธเจ้า กรมพระธำมรงค์ราชนาฎ 2464 : 20) ต่อมาในตอนปลายรัชกาลนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริแบบอักษรไทยที่ใช้เขียนภาษามคธ เรียกว่าแบบการฤค แทนอักษรอริยกะที่เคยใช้พิมพ์หนังสือพุทธศาสนามาก่อน

สิ่งพิมพ์ประเภทแรกที่โรงพิมพ์อักษรพิมพ์การจัดพิมพ์คือ พระราชบัญญัติห้ามข้าราชการสูบบุหรี่ และตั้งภาษี จัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2394 ต่อมาจัดพิมพ์หนังสือราชการต่างๆ ที่สำคัญคือ หนังสือ ราชกิจจานุเบกษา จัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2394 นับเป็นสิ่งพิมพ์ราชการฉบับแรกของไทย เพื่อแจ้งข่าวราชการ กฎหมาย ฯลฯ (นวลจันทร์ รัตนากร และคนอื่นๆ 2524 : 50) และ มีการจัดพิมพ์หนังสือพุทธศาสนาบ้าง

โรงพิมพ์ในสมัยนี้มีเพียงไม่กี่แห่ง นอกจากโรงพิมพ์หลวงแล้ว ยังมีโรงพิมพ์ของหมอบริคเคิล ชื่อโรงพิมพ์ American Missionary Association Press โรงพิมพ์วัดบวรนิเวศ ซึ่งยังดำเนินการอยู่ภายใต้การดูแลของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ส่วนหนังสือที่มีการจัดพิมพ์ในสมัยนี้เมื่อแยกประเภทแล้ว มีอาทิ ศาสนา วรรณคดี ประวัติศาสตร์ กฎหมาย ตลอดจนหนังสือแบบเรียน วารสาร หนังสือพิมพ์ เป็นต้น (นวลจันทร์ รัตนากร และคนอื่นๆ 2524 : 100-101)

ก้านการแต่งหนังสือพุทธศาสนา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) นิพนธ์หนังสือชื่อ ปฐมสมโพธิกถา ฉบับ 3 กัณฑ์ ขึ้น เนื่องจากทรงมีพระราชปรารภว่า พระเจ้าแผ่นดินสมัยนั้นทรงมีภารกิจเป็นอันมาก

หาโอกาสที่จะทรงฟังเรื่อง ปฐมสมโพธิกถา ในวันวิสาขบูชาให้ตลอดทั้งเรื่องได้ยาก จึงไปรดาให้พิมพ์เรื่องนี้ขึ้นเพื่อจะแสดงเทศน์ได้ทั่ว (กรมศิลปากร 2525 : 145) และยังมี การแต่งหนังสือร่อยกรองทางพุทธศาสนาด้วย ที่สำคัญมีเรื่อง อุเทนคำฉันท์ ซึ่งได้เค้าเรื่องจาก ชาคกอรรถกถา และ สุนคำฉันท์ ซึ่งได้เค้าเรื่องจาก ปัญญาสชาตก ผู้แต่งคือ พระยาอิสราณภาพ (อน) (กรมการศาสนา 2525 : 310)

สมัยนี้เริ่มมีการจัดพิมพ์หนังสือที่แทรกความรู้เกี่ยวกับศาสนาเปรียบเทียบ ได้แก่ หนังสือแสดงกิจจานุกถีย์ ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ชำ บุนนาค) เป็นผู้ริเริ่มจัดทำใน พ.ศ. 2410 เนื่องจากเห็นว่าคนไทยขาดแคลนหนังสือที่มีคุณค่าที่เสนอแนะความคิดที่เป็นเหตุผล คือความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ทำให้ขาดความเข้าใจในเรื่องศาสนาเพราะสมัยนั้นมีชนนารีได้เข้ามาในประเทศไทย และตั้งโรงพิมพ์พิมพ์หนังสือเป็นเครื่องมือในการเผยแพร่คำสอนทางคริสต์ศาสนาอย่างได้ผล ทำให้คนไทยเลื่อมใสในคริสต์ศาสนามากขึ้น ซึ่งสภาพการณ์เช่นนี้นับว่าเป็นภัยต่อประเทศชาติ จึงมีการริเริ่มจัดทำหนังสือเล่มนี้ขึ้นเพื่อเสริมสร้างวิจาร์ณาณในเรืองความเชื่อทางศาสนา โดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นผู้เขียนหนังสือเล่มนี้ด้วยตนเองมีการ เสนอความรู้ทางภูมิศาสตร์ การาศาสตร์ วิทยาศาสตร์ ที่เชื่อมโยงมายังความเชื่อ ความคิดในเรื่องศาสนาและศาสนาเปรียบเทียบ เช่น ศาสนา-พุทธ ศาสนาอิสลาม ฯลฯ เรียบเรียงเนื้อเรื่องในแนวคำถามคำตอบ คอนทายเป็นบทโต้ตอบต่อคำสอนต่างๆของคริสต์ศาสนา หนังสือเล่มนี้จัดพิมพ์จำหน่ายในราคาค่ากว่าทุนเพื่อให้หนังสือแพร่หลายมากที่สุด นับเป็นหนังสือที่มีความสำคัญด้านการพิมพ์ด้วย เพราะเป็นครั้งแรกที่ใช้การพิมพ์หิน คือเขียนตัวอักษรแบบอาลักษณ์ใช้แผ่นหินอ่อนสลักเป็นแม่พิมพ์สำหรับตีพิมพ์ ทั้งยังเป็นหนังสือที่มีความสำคัญด้านความรู้ทางพุทธศาสนา ซึ่งภายหลังมีการนำหนังสือนี้ไปแปลและพิมพ์จำหน่ายในต่างประเทศ ผู้แปลคือ นายเฮนรี อาลบาสเตอร์ นับว่า หนังสือแสดงกิจจานุกถีย์ ที่จัดทำขึ้น เป็นหนังสือที่มีคุณค่าและหายากเล่มหนึ่งในปัจจุบัน (นวลจันทร์ รัตนกร และคนอื่นๆ 2524 : 77-81)

รัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453)

มีการส่งเสริมการผลิตหนังสือพุทธศาสนาให้แพร่หลายยิ่งขึ้น ด้วยการจัดตั้ง
โรงพิมพ์ การส่งเสริมกิจการพิมพ์ การริเริ่มพิมพ์หนังสือแจกในงานศพ งานมงคล ฯลฯ
การจัดพิมพ์หนังสือธรรมะต่างๆ หนังสือสวดมนต์ การพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งแรก การแต่ง
แปลหนังสือพุทธศาสนา การจัดตั้งหอสมุดเพื่อเก็บรวบรวมหนังสือพุทธศาสนา และยัง
จัดหาต้นฉบับหนังสือเก่านำไปพิมพ์แจกในงานศพ งานมงคล ฯลฯ มีการตั้งหน่วยงาน-
ทางราชการที่เกี่ยวข้องกับกิจการพุทธศาสนา คือ "กรมธรรมการ" และสถานศึกษา
พระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณร ซึ่งต่อมาก็เป็นแหล่งผลิตหนังสือพุทธศาสนาที่สำคัญ
คือ "มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย" และโดยเฉพาะ "มหามกุฏราชวิทยาลัย" ซึ่งมีผล
ทำให้มีการแต่งหนังสือธรรมะทั่วไป หนังสือคำราเหยบเรี่ยนพระปริยัติธรรมสำหรับ
พระภิกษุสามเณร การตั้งโรงพิมพ์ผลิตหนังสือทางพุทธศาสนา และมีการริเริ่มจัดทำ
วารสารพุทธศาสนาครั้งแรก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักว่าการพิมพ์จะช่วย
ให้การศึกษาแก่ประชาชนเป็นจำนวนมาก ทรงสนับสนุนกิจการพิมพ์อย่างกว้างขวาง
โดยทรงให้เสรีภาพในการขอจัดตั้งโรงพิมพ์ทั้งของชาวไทย และชนชาติต่างๆ เช่น
ชาวตะวันตก จีน และญี่ปุ่น โรงพิมพ์ที่จัดตั้งในสมัยนี้ เช่น โรงพิมพ์กรมไปรษณีย์โทรเลข-
สยาม โรงพิมพ์กรุงเทพฯ โรงพิมพ์จีนในสยามวารศัพท์ โรงพิมพ์ไทย โรงพิมพ์บ้านนาอเภ
โรงพิมพ์บ้านนาอเทพ โรงพิมพ์บ้านนาอสิน โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ โรงพิมพ์ทฤณมาศ
โรงพิมพ์พิศาลบรรณนิค โรงพิมพ์ ม.ร.ว. เนตร โรงพิมพ์วิชากร โรงพิมพ์วัชรินทร์
โรงพิมพ์ศิริเจริญ โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร โรงพิมพ์พระตำหนักสวนกุหลาบ โรงพิมพ์-
สารนคร โรงพิมพ์สามมิตร โรงพิมพ์สามัคคี โรงพิมพ์อักษรนิค โรงพิมพ์อาหรับราตรี
โรงพิมพ์อุคมกิจเจริญการพิมพ์ โรงพิมพ์หมอสมิธ โรงพิมพ์แมกฟาแลนด์ ฯลฯ (อำไพ
จันทร์จิระ 2515 : 106-143) ส่วนโรงพิมพ์หมอบรัดเลซึ่งตั้งในสมัยพระบาท-
สมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ดำเนินการพิมพ์จนเจ้าของวาณิชเมื่อ พ.ศ.
2414 และภรรยาของหมอบรัดเลได้ดำเนินการต่อมาจนถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. 2436
จึงเลิกกิจการพิมพ์ (ชจร สุขพานิช 2508 : 11)

ส่วนโรงพิมพ์อักษรพิมพ์การ หรือโรงพิมพ์หลวงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นนั้น ปรากฏว่าในระยะแรกโรงพิมพ์ก็มีกิจการที่มั่นคง มีงานมาก จึงมีปัญหาคงไม่พอกับงาน ทำให้งานผลิตได้ช้าไม่ทันกับความต้องการของทางราชการ และพิมพ์ได้เฉพาะภาษาไทยเท่านั้น ผลปรากฏว่าชาตินั้น ดั่งนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงให้เลิกกิจการโรงพิมพ์แห่งนี้ เมื่อ พ.ศ. 2434 ต่อมาทรงมีพระราชดำริว่าควรจะตั้งโรงพิมพ์รัฐบาลขึ้นใหม่ เพื่อตีพิมพ์หนังสือราชการ หนังสือแบบเรียน ซึ่งกรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาลในขณะนั้นได้ทูลฯเสนอให้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นในพิชิตสถาน เช่น หม่า สิงคโปร์ ทั้งนี้เพื่อประหยัดค่าใช้จ่าย แต่เนื่องจากต้องใช้เวลาคำเนินการก่อสร้างไม่ทันต่อความต้องการของราชการ จึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาอภัยราชา เป็นผู้ดำเนินการตั้งโรงพิมพ์รัฐบาลชื่อ Government Printing Office เมื่อ 29 มกราคม 2439 ณ ตำบลที่โรงพิมพ์เมอเคนไคล-เปรส. เอ. ซี. ตั้งอยู่ ต่อมาต้องเลิกกิจการอีก เพราะผลประโยชน์ที่ได้ไม่คุ้มกับค่าใช้จ่าย จึงโปรดฯ ให้นำเครื่องพิมพ์ และเครื่องมือต่างๆ ส่งไปไว้ที่ "กองมหันตโทษ" ตั้งเป็นโรงพิมพ์ชื่อ โรงพิมพ์กองมหันตโทษ* มีหน้าที่รับจัดพิมพ์เอกสารของราชการสืบมา ตั้งแต่ พ.ศ. 2440 อยู่ในสังกัดกระทรวงนครบาล ส่วนการจัดพิมพ์หนังสือของโรงพิมพ์หลวง นอกจากพิมพ์หนังสือราชการแล้ว ยังจัดพิมพ์หนังสือเกี่ยวกับกฎหมาย หนังสือเด็ก หนังสือพุทธศาสนา (นวลจันทร์ รัตนากร และคนอื่นๆ 2524 : 49-50)

ในตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีปัจจัยต่างๆ ที่มีผลทำให้มีการเปลี่ยนแปลงในวงการวรรณกรรม เนื่องจากมีนักเขียนที่ไปศึกษาต่อยังต่างประเทศ โดยเฉพาะในทวีปยุโรป เมื่อได้เดินทางกลับเมืองไทยแล้ว ก็นำเอาอารยธรรมตะวันตกกันต่างๆ ตลอดจนแบบแผนของการประพันธ์แนวใหม่ อาทิ เรื่องสั้น บทละคร และนวนิยาย เข้ามาเผยแพร่ คำนการศึกษารวมทั้งในเมืองไทยในขณะนั้นก็เจริญขึ้น ทำให้มีนิสัยใจการอ่าน และการเขียนหนังสืออย่างกว้างขวาง ในค่านการประพันธ์ เริ่มเปลี่ยนแนวจากร้อยกรองเป็นร้อยแก้ว และความนิยมนวนิยายอิงพงศาวดารจีน และเรื่องจักรๆวงศ์ๆ เปลี่ยนเป็นเรื่องแปล บันเทิงคดีภาษาตะวันตก เรื่อง

* ต่อมามีการย้ายโรงพิมพ์กองมหันตโทษ ไปอยู่บางขวาง จึงเรียกชื่อว่า โรงพิมพ์ตูลุโทษ ใน พ.ศ. 2482 ได้เปลี่ยนชื่ออีกครั้งเพื่อความเหมาะสมเป็นโรงพิมพ์มหาคไทย สืบมาจนถึงทุกวันนี้ (นวลจันทร์ รัตนากร และคนอื่นๆ 2524 : 50).

อ่านเล่ม ในลักษณะเรื่องสั้นและนวนิยาย (สุพรรณดี วราทร 2516 : 71) ซึ่งมีผลทำให้มีการแต่ง แปลหนังสือพุทธศาสนาให้อ่านง่ายขึ้นในรูปแบบนวนิยายสำหรับประชาชนทั่วไป

เมื่อการพิมพ์เริ่มเจริญก้าวหน้าขึ้น จึงเริ่มมีการพิมพ์หนังสือแจกในงานมงคลงานพระเมรุศพ งานศพ ฯลฯ หนังสือพุทธศาสนาที่จัดพิมพ์แจกในระยะแรกๆ ที่สำคัญคือ

การพิมพ์หนังสือแจกเป็นของชำร่วย เริ่มขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2419 ในงานฉลองโอกาสเลื่อนกรมของกรมหมื่นอักษรสาสนโสภณขึ้นเป็น กรมขุนบดินทร์ไพศาลโสภณ ส่วนหนังสือที่แจกคือ นันทกปกรณัม พิมพ์ที่โรงพิมพ์หลวง (อัมพร ทิษะระ 2527 : 5)

ใน พ.ศ. 2423 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้พิมพ์หนังสือเรื่อง สาราทานปริยายกถามรรค ขึ้นเพื่อพระราชทานแจกจ่ายทั่วไปเนื่องในการพระราชกุศลงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์พระบรมราชเทวี และ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ ๓ ท้องสนามหลวง มีเนื้อเรื่องเป็นบทสวดมนต์ พระสูตร และ พระปริตรต่างๆ ซึ่งเคิมจารลงบนใบลานด้วยอักษรขอม มาจัดพิมพ์เป็นอักษรไทยจำนวน 10,000 ฉบับ พิมพ์ที่โรงพิมพ์หลวงภายในพระบรมมหาราชวัง นับเป็นหนังสืออนุสรณ์งานศพซึ่งเก่าแก่ที่สุด และถือเป็นหนังสือสวดมนต์ภาษาไทยเล่มแรกที่จัดพิมพ์ในประเทศไทยด้วย (อัมพร ทิษะระ 2527 : 5) หนังสือเล่มนี้ทรงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) เป็นผู้รวบรวมพระสูตรและพระปริตรต่างๆ ให้เพียงพอในการที่พระภิกษุสามเณรจะใช้สวด และได้พระราชทานแก่วัดต่างๆ (นิคยา วงศ์วิวัฒน์ 2524 : 167)

ผู้ที่พิมพ์หนังสือแจกเป็นของชำร่วยในงานทำบุญวันเกิดคนแรกคนแรกคือ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เที้ยกุล) พิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2432 ในโอกาสที่อายุครบ 70 ปี หนังสือที่แจกคือเรื่อง พระรัตนไตร พิมพ์ที่โรงพิมพ์กรมไปรษณีย์โทรเลขสยาม (อัมพร ทิษะระ 2527 : 5)

ในสมัยนั้นบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ นิยมจัดพิมพ์หนังสือแจกในงานมงคลงานพระศพเสมอ เช่น สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังสีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ก็ทรงโปรดปรานการพิมพ์หนังสือธรรมะต่างๆ เล่มเล็กๆ ประทานเป็นของชำร่วยแก่ผู้ที่มาร่วมงานซึ่งพระองค์ทรงเป็นเจ้าภาพเสมอ (อัมพร หาญนภา 2506 : 31)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงคุณค่าของพุทธศาสนา ที่มีต่อประชาชน จึงโปรดฯ ให้มีการจัดพิมพ์หนังสือธรรมะต่างๆ ให้แพร่หลาย ดังนี้

โปรดฯ ให้มีการจัดพิมพ์ หนังสือสวดมนต์ ขึ้นหลายครั้ง คือ

ใน พ.ศ. 2423 โปรดฯ ให้พิมพ์หนังสือสวดมนต์ * เนื่องในงานพระเมรุพระศก สมเด็จพระนางเจ้า สุนันทากุมารีรัตน์พระบรมราชเทวี และ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า-
กรมพระยาศรีสุนทรโวหาร ภูษิต อดุลยดิวงษ์ พระราชทานแก่วัดต่างๆ ให้พระภิกษุสามเณรใช้เป็นคู่มือสวดมนต์

ต่อมา พ.ศ. 2430 ทรงอาราธนา สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) ให้
ตรวจคณบัญ และจัดทำพระสูตรเพิ่มเติม และโปรดฯ ให้จัดพิมพ์จำนวน 3,000 เล่ม เพื่อ
พระราชทานเพิ่มเติมสำหรับวัดวาอารามต่างๆ ซึ่งจัดพิมพ์เนื่องในการพระราชกุศลงานพระ-
เมรุพระศก สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ และ พระอรรคชายา พระองค์-
เจ้าเสาวภาคยานารีรัตน์ ณ ท้องสนามหลวง ทำให้หนังสือสวดมนต์มีแพร่หลายเพิ่มขึ้น ต่อมา
ได้มีผู้ขอพระบรมราชานุญาตจัดพิมพ์หนังสือสวดมนต์ เพื่อจำหน่ายหลายครั้งด้วยกัน เช่น
พระเจ้าบ็องยาเออกรมหมื่นพงษาดิศรมหิป และ นายราชาฉัตรยานุสาร เป็นต้น

แม้ว่าหนังสือสวดมนต์จะมีแพร่หลายมากขึ้นเพียงใดก็ตาม แต่ปรากฏว่ายังเป็นที่
ต้องการอยู่เสมอ ด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงบริจาคพระ-
ราชทรัพย์ให้จัดพิมพ์หนังสือสวดมนต์ขึ้น ตามแบบเดิมจำนวน 1,500 เล่ม เพื่อพระราชทาน
เพิ่มเติมไว้สำหรับวัดวาอารามตามหัวเมืองอีกคราวหนึ่ง โดยโปรดฯ ให้ สมเด็จพระมหา-
สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงตรวจคณบัญ และยังโปรดฯ ให้ สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงดำเนินการจัดพิมพ์ หนังสือสวดมนต์ชุดนี้ พิมพ์แล้วเสร็จ
เมื่อ พ.ศ. 2443 และต่อมา พ.ศ. 2445 พระยาวชิรญาณวโรรส ได้ขอพระราชทานพระบรม-
ราชานุญาต พิมพ์หนังสือสวดมนต์ จำหน่ายให้แพร่หลายออกไปตามหัวเมือง ทั้งนี้สืบเนื่องมา
จากพระภิกษุสามเณร ตามหัวเมืองขาดหนังสือสวดมนต์ เป็นจำนวนมาก ซึ่งในการนี้
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเห็นว่า ถ้าจะให้หนังสือแพร่หลาย ควรจะพิมพ์
จำหน่ายในราคาถูกที่สุด โดยจัดพิมพ์ให้รูปเล่มเล็กกว่าฉบับเดิม และคัดเลือกพระปริตรต่างๆ
ที่พระสงฆ์ ใช้สวดมนต์อยู่โดยมาก ลงพิมพ์ในการนี้ โดยกรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงรับเป็น
ธุระในการคัดเลือกพระปริตรต่างๆ จัดพิมพ์จำนวน 5,000 เล่ม โดยจัดพิมพ์โดยทุนในนาม
ของหอพุทธศาสนสังคหะ (นิคชา วงศ์วิวัฒน์ 2524 : 167-169)

* ดูเพิ่มเติม ที่หน้า 33

ต่อมา พ.ศ. 2431 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯให้มีการ
เริ่มงานจัดพิมพ์ พระไตรปิฎก * เป็นครั้งแรกในไทย เพื่อชำระพระไตรปิฎกให้ถูกต้อง
สมบูรณ์ เป็นหลักฐานสืบทอดพุทธศาสนาสืบไปภายหน้า พระไตรปิฎกนั้นเดิมใช้จารบนใบลาน
ด้วยอักษรขอม ซึ่งนับวันก็หาผู้จารได้ยาก ใช้เวลานาน เปลืองค่าใช้จ่าย ทั้งยังไม่มั่นคง
ผู้อ่านอักษรขอมไม่ใคร่ก็มีโอกาสศึกษา ทำให้พระไตรปิฎกไม่แพร่หลายนัก ในเวลานั้น
ชาติอื่นๆ ซึ่งนับถือพุทธศาสนา เช่น ขอม พม่า ต่างล้วนมีพระไตรปิฎกเป็นภาษาของตนเอง
ทั้งสิ้น พระองค์จึงทรงมีพระราชดำริให้มีการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกด้วยอักษรไทย (สุชีพ
บุญญาภูกาฬ 2528 : 503) ซึ่งได้มีพระบรมวงศานุวงศ์ที่สนวชอยู่ ตลอดจนบรรดา
พระเถระผู้มีปริยัติหลายรูปเป็นผู้ตรวจชำระ แล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. 2436 แล้วจึงโปรดฯ
ให้มืองานฉลอง พร้อมงานพระราชพิธีที่เสวยราชย์มาครบ 25 ปี พระไตรปิฎกฉบับนี้มีชื่อว่า
พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ นับเป็นครั้งแรกที่ได้มีการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกด้วยวิธีการพิมพ์สมัยใหม่

* พระไตรปิฎกหมายถึง คัมภีร์หรือคำรา ที่รวบรวมพุทธพจน์ หรือพุทธวจนะ
ซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้เป็นหมวดหมู่ ไม่ให้กระจัดกระจายคล้ายกระจาก หรือ
ตะกร้าอันเป็นภาชนะสำหรับใส่ของอันนั้น (พระมหาตรงค์ จิตตโสภโธ 2527 : 7)
แบ่งเป็น 3 ปิฎกคือ (ก) พระวินัยปิฎก ประมวลพุทธพจน์หมวดพระวินัย คือสิกขาบทและ
พุทธบัญญัติ เกี่ยวกับความประพฤติ ความเป็นอยู่ของภิกษุสงฆ์ ภิกษุณี แบ่งเป็น 5 คัมภีร์คือ
(1) อาทิกัมมะ หรือปาราชิก (2) ปาจิตตีย์ (3) มหาวรรค (4) จุลวรรค (5) ปรีวาร
(ข) พระสุตตันตปิฎก ประมวลพุทธพจน์หมวดพระสุต ว่าด้วยพระธรรมเทศนา คำบรรยาย
ที่ตรัสยึดโยงให้เหมาะแก่บุคคลต่างชั้น ต่างกาละ สถานที่ และโอกาสต่างๆ ในรูปคำ-
สนทนา โคตตบบ้าง เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นขั้นเคิมในพุทธศาสนา ตลอดจน
คำบรรยายหัวข้อธรรม ในรูปร้อยกรองล้วนบ้าง ร้อยแก้วล้วนบ้าง ผสมร้อยแก้วกับ
ร้อยกรองบ้าง มี 5 นิกายคือ (1) ทีฆนิกาย (2) มัชฌิมนิกาย (3) สังยุตตนิกาย (4)
อังคุตตรนิกาย (5) ชุตตนิกาย (ค) พระอภิธรรมปิฎก ว่าด้วยการแสดง และอธิบาย
หลักธรรมต่างๆ ในรูปหลักวิชาการล้วนๆ ไม่เกี่ยวกับเหตุการณ์ และบุคคล มี 7 คัมภีร์คือ
(1) สังคณี หรือ ธัมมสังคณี (2) วิภังค์ (3) ธาตุกถา (4) ปุคคลบัญญัติ (5)
กถาวัตถุ (6) ธมก (7) ปฎิฐาน (พระราชาวรมณี 2527 : 76-78)

และเป็นครั้งแรกของโลก ที่ได้มีการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นเล่มหนังสือแบบใหม่ตลอดทั้งฉบับตัวอักษรไทยภาษาบาลี ทุกๆ เล่มมีแบบเทียบตัวอักษรไทยกับตัวอักษรโรมัน พร้อมทั้งตัวอย่างกำกับ นับเป็นการสะดวกแก่การศึกษาค้นคว้าแก่ชาวต่างประเทศ (กรมการศาสนา 2526 : 238-239) การจัดพิมพ์ครั้งนี้เป็นการสละพระราชทรัพย์ส่วนของพระองค์ จัดพิมพ์เป็นหนังสือ 1,000 ฉบับ 39 เล่ม (รวม 39,000 เล่ม) แต่ยังคงขาดหายไปไม่ได้อีก 6 เล่ม แต่ต่อมาได้พิมพ์เพิ่มเติมในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จนครบ แม้การจัดพิมพ์ครั้งนี้จะไม่สมบูรณ์ แต่ก็ยังเป็นประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าในทางพุทธศาสนาให้สะดวกขึ้น นับเป็นการวางรากฐานที่สำคัญอย่างยิ่ง (สุชีพ ปุณฺณานุกาภ 2528 : 19)

พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ชุดนี้ได้พระราชทานไปค้ำพระอารามหลวงวัดละจวบ และยังพระราชทานแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์ที่เป็นเจ้าหน้าที่สร้างพระไตรปิฎกชุดนี้ ครั้นเมื่อข่าวการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกนี้ได้แพร่หลายไป รัฐบาลและผู้อำนวยการศึกษาคณะต่าง ๆ ในนานาประเทศ ต่างมาขอพระราชทานไปไว้สำหรับสถานศึกษา และประเทศของตน ซึ่งก็ได้โปรดฯ พระราชทานไปอังกอร์ และมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ในนามชาติไทยหลายร้อยฉบับ เป็นเหตุให้พระไตรปิฎกนี้แพร่หลายไปทั่วโลก ส่วนที่เหลือก็โปรดฯ ให้จำหน่ายในราคาพอสมควร ซึ่งก็มีผู้นิยมซื้อไปสร้างไว้ค้ำพระอาราม สถานศึกษาต่าง ๆ ภายหลังพิมพ์เสร็จเพียง 2 ปี ก็หมดฉบับสำหรับจำหน่าย ต่อมาเมื่อการศึกษาพุทธศาสนาเจริญขึ้นทั้งในยุโรป และอเมริกา พระไตรปิฎกฉบับนี้เป็นที่ต้องการมากขึ้นสำหรับผู้ศึกษาค้นคว้า (เสถียร คุรุโสภณ 2505 : 243-244)

นอกจากนี้ยังโปรดฯ ให้มีการจัดพิมพ์หนังสือเพื่อเผยแพร่เรื่องราวทางพุทธศาสนา เช่นใน พ.ศ. 2446 โปรดฯ ให้พิมพ์หนังสือ ทศชาติ จำหน่ายเป็นสมบัติของหอพุทธศาสนสังคหะ เนื่องจากในการสถาปนาวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม จึงทรงมีพระราชดำริให้เขียนเรื่อง ทศชาติ ไว้ที่ผนังพระอุโบสถตามแบบโบราณ แต่เรื่องราวชาดกยังไม่แพร่หลาย มีปรากฏเฉพาะในหนังสือเทศนา จึงโปรดฯ ให้พิมพ์หนังสือ ทศชาติ ขึ้นเพื่อให้ผู้ได้อ่านแล้ว จะได้เห็นภาพที่ผนังพระอุโบสถ จะได้เข้าใจได้ตลอด มีการจัดพิมพ์เรื่อง เคมียชาดก จำหน่ายเป็นเรื่องแรก (นิคชา วงศ์วิวัฒน์ 2524 : 175)

นอกจากการจัดพิมพ์หนังสือธรรมะต่างๆ จัดพิมพ์พระไตรปิฎกแล้ว พระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดฯ ให้มีการแต่ง แปล หนังสือพุทธศาสนาขึ้นใหม่
แล้วจัดพิมพ์เผยแพร่หลายชื่อเรื่อง ดังนี้

การจัดพิมพ์ผลงานพระนิพนธ์ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิร-
ญาณวรางคณ * เรื่อง สุคตวิทศกวีนิพนธ์ ** กรรมวิภาคกถา *** สังขิตโตวาท †
จตุราริยสัง และ หนังสือ ปัญหาธรรมวินิจฉัย †† ฯลฯ

* ทรงมีพระชนม์ชีพระหว่าง พ.ศ. 2352-2435 ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราช
องค์ที่ 8 หรือสมเด็จพระมหาสมณเจ้าองค์ที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จนถึงปีที่ 5 ใน
รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากหนังสือพุทธศาสนาแล้ว ยังทรง
นิพนธ์เรื่องทางวรรณคดีทั้งที่เป็นเทศนา โคลง ฉันท์ กาพย์ และ กลอน ฯลฯ

** เรื่อง สุคตวิทศกวีนิพนธ์ ทางนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. 2388 เป็นหนังสือที่แต่ง
ด้วยภาษามคธ ซึ่งมีเพียงไม่กี่เล่มในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และได้แปลเป็นภาษาไทยแล้ว
ยังจัดพิมพ์ด้วยอักษรสังหลักษด้วย เนื้อหาหนังสือเป็นการกล่าววิจารณ์ความเชื่อถือของคนสมัย
โบราณที่ว่า พระพุทธเจ้าทรงมีพระวรกายใหญ่กว่ามนุษย์ถึง 3 เท่า ทรงแสดงเหตุผล
พร้อมอ้างอิงหลักฐานที่มีในพระชาติ และอรรถกถาอย่างละเอียด ทั้งยังทรงยกตัวอย่าง
อธิบายว่า พระพุทธเจ้านั้นทรงถึงพร้อมด้วยพระมหาปุริสลักษณะ ทรงถึงพร้อมด้วยรูป และ
พระสิริโฉมงดงามโดยสมบูรณ์ มิได้ทรงมีพระวรกายใหญ่โตกว่ามนุษย์ธรรมดาอย่างที่คน
โบราณเชื่อถือกัน

*** เรื่อง กรรมวิภาคกถา เป็นพระธรรมเทศนาว่าด้วยกรรม และการ
จำแนกกรรม ถ้าทำชั่วผลที่ตามมาจะเป็นความทุกข์ ไม่ว่าผลชั่ว ทุกข์สุขประการใด
นั้น เนื่องมาจากเหตุคือกรรม หรือการกระทำของมนุษย์ จึงให้มนุษย์ทั้งหลายไปว่าเพ็ดญู

† เรื่อง สังขิตโตวาท นับเป็นหนังสือเทศน์ฉบับที่ดีที่สุดในเวลานั้น มี
เนื้อเรื่องกล่าวถึงพระพุทธรูป เพื่อเป็นเครื่องเตือนสติคฤหัสถ์ให้ตั้งมั่นอยู่ในความดี

†† เรื่อง จตุราริยสัง และ ปัญหาธรรมวินิจฉัย เป็นหนังสือที่ช่วยให้
ผู้อ่านเข้าใจธรรมะได้อย่างลึกซึ้ง เพื่อชี้ว่าวิถีชีวิตให้เจริญรุ่งเรือง (นันทนา วัฒนสุข

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯให้มีการแต่ง หนังสือเทศน์ ขึ้น แล้วจัดพิมพ์เผยแพร่หลายครั้ง ดังนี้

พ.ศ. 2430 ทรงอาราธนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ให้แต่งหนังสือเทศน์ร่วมกับพระราชกณะและพระเปรียญ ในชั้นต้นโปรดฯให้แต่งเพียง 12 กัณฑ์ ก่อน แล้วโปรดฯให้ตีพิมพ์กัณฑ์ละ 5,000 จบ พระราชทานแจกจ่ายไปตามพระอารามหลวง อารามราษฎร์ทั่วประเทศ เพื่อให้พระภิกษุสามเณรได้ศึกษา และใช้เทศนาสั่งสอนประชาชน

หนังสือเทศน์ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแต่งขึ้นมีหลายเล่ม เช่น มงคลวิเสสกถา อัปมาทธรรม สติสัมปชัญญกถา และ มรवासัมมกถา ฯลฯ ทั้งยังทรงขอให้พระเถระรูปอื่นๆช่วยกันแต่งหนังสือเทศน์ โดยมักจะแต่งเป็นชุด เช่น ชุดพระสูตรต่างๆ มี มงคลสูตร เป็นต้น และโปรดฯให้มีการแต่งหนังสือเทศน์พระราชทานแจกตามวัดต่างๆ สืบเนื่องต่อมาอีก 3 ปี (พ.ศ. 2430-2432) ธรรมเนียมนี้จะมีสืบไปในปีต่อๆมาอีกหรือไม่ ยังไม่ปรากฏหลักฐาน

เหตุที่โปรดฯให้มีการพิมพ์หนังสือเทศน์พระราชทานแจกครั้งนี้ ก็เนื่องมาจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จตามหัวเมืองต่างๆ ทั้งหัวเมืองภาคใต้และภาคเหนือ บางครั้งได้เสด็จไปบำเพ็ญพระราชกุศลในวัด พระสงฆ์ในวัดก็ถวายเทศนาที่มีแต่เนื้อความซึ่งเป็นนิทานมากกว่าข้อปฏิบัติ ไม่เป็นที่น่าเลื่อมใส พระองค์สัสดีแล้วก็ไม่เข้าพระทัย จึงทรงมีพระราชดำริว่า เมื่อพระองค์ไม่เข้าพระทัยแล้ว ชาวบ้านจะเข้าใจได้อย่างไร และในเวลานั้นหนังสือที่แสดงหลักปฏิบัติของพุทธศาสนาแท้นั้นหาได้ยากอีกประการหนึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระดำริอีกว่าหนังสือเทศน์ที่แต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ครั้งทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารนั้น เป็นหนังสือโบราณพื้นสมันนิคมเสียแล้ว ไม่จับใจผู้ฟังพระองค์จึงทรงคิดทำนุบำรุงการเทศนาขึ้นใหม่ ในการแต่งหนังสือเทศน์นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์เน้นความเข้าใจของผู้ฟังเทศน์เป็นสำคัญ ให้มีเนื้อความสั้น กระชับรัด กระจ่างชัด เข้าใจง่าย ไม่ให้มีเนื้อเรื่องพิสดารมากนัก

การแต่งหนังสือเทศน์ขึ้นใหม่ แล้วจัดพิมพ์ขึ้น เช่นนี้ นับว่าเป็นการเผยแพร่พุทธศาสนาประการหนึ่ง เพราะหนังสือเทศน์เก่าๆ ซึ่งจารลงบนใบลาน ไม่เป็นที่นิยม คำนเนื้อเรื่องก็ไม่น่าสนใจ และแพร่หลายเท่าที่ควร เมื่อมีการพิมพ์หนังสือเทศน์ที่น่าสนใจเป็นจำนวนมาก แจกจ่ายไปตามวัดต่างๆ ให้พระภิกษุสามเณรได้ใช้สั่งสอนประชาชนด้วยเนื้อเรื่องที่เข้าใจง่าย ทำให้ประชาชนมีความเลื่อมใสในพุทธศาสนายิ่งขึ้น (บันทึก วัฒนสุข 25.16 : 260-262)

ต่อมา พ.ศ. 2445 โปรดฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส แต่งหนังสือ เบญจศีลและเบญจธรรม เพื่อใช้สอนเด็กในโรงเรียน และแจกจ่ายไปตามวัดต่างๆ หนังสือเหล่านี้ได้รับความนิยมจากประชาชนมาก ต่อมาเมื่อแพร่หลายแล้ว จึงจัดให้มีการจำหน่ายในราคาเขา เพราะทรงมุ่งหวังให้ประชาชนเป็นคนดี ให้ได้รู้และเข้าใจในการปฏิบัติธรรมที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังทรงมอบหมายให้ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ได้จัดส่งหนังสือเรื่องนี้ จำนวนหนึ่งไปถวายพระบรมวงศานุวงศ์ ที่ศึกษาเล่าเรียนในยุโรปด้วย (นิคยา วงศ์วิวัฒน์ 2524 : 159-162)

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังโปรดฯ ให้มีการแปลหนังสือพุทธศาสนาอีกด้วย เช่น พ.ศ. 2447 โปรดฯ ให้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับเป็นธุระแปลหนังสือ นิบาตชาดก เพื่อจัดพิมพ์แจกเนื่องในงานพระศพ พระเจ้าลูกเธอ กรมขุนสุพรรณภาควดี โดยใช้หนังสือต้นฉบับภาษาอังกฤษของ T.W. Rhys Davids ที่เคยแปลไว้แล้วเป็นแบบอย่าง แต่วิธีแปลเลียนแบบของต้นฉบับนี้ไม่ได้ จึงทรงแก้ไขวิธีเรียบเรียงแบบไทย เลือกลงเฉพาะ "เอกนิบาต" ตัดตอน 10 เรื่อง ที่เหลือทรงมอบหมายให้พระเถระ และภราวาสคนอื่นๆ ช่วยเรียบเรียง โดยมี สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับหน้าที่ตรวจทาน และยังทรงพระทานสำเนาชาดกนี้ให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตรวจแก้ไขด้วย แล้วมอบหมายให้หลวงคำรณธรรมสาร เจ้าของโรงพิมพ์บำรุงกุศลกิจ จัดพิมพ์ครั้งแรก 4,000 เล่ม ต่อมาในปีเดียวกันนี้ (พ.ศ. 2477) โปรดฯ ให้พิมพ์เพิ่มอีก 50 เล่ม (นิคยา วงศ์วิวัฒน์ 2524 : 171-174)

เกี่ยวกับหนังสือที่พิมพ์แจกนี้ พระยาอนุমানราชชน (2513 : 179-180) เล่าว่าสมัยยังเป็นเด็กได้เห็นหนังสือเล่มเล็กๆ เป็นหนังสือสวดมนต์บ้าง หนังสือเทศน์บ้าง ที่ผู้ใหญ่อุทิศพิมพ์แจกเพื่อเผยแพร่พุทธศาสนา หรือหวังกุศลทางวิชาทาน ฉะนั้นในงานสมโภชของทางราชการ หรืองานฉลองของราษฎร ตลอดงานพระเมรุและงานศพของผู้มีฐานะ บางทีจะตีพิมพ์หนังสือธรรมะเป็นที่ระลึกเนื่องในงาน แต่ก็จำกัดพิมพ์เฉพาะบางรายเท่านั้น หนังสือเหล่านี้ส่วนใหญ่ไม่มีผู้สนใจอ่าน แม้ในหมู่ผู้อ่านหนังสือออก นอกจากคนแก่เฒ่าที่ต้องการโคบายู ถ้าอ่านไม่ออกจะฟังคนอื่น ซึ่งคนมักจะเห็นว่าไม่มีราคา เพราะเป็นหนังสือแจก นอกจากมีเรื่องที่น่าสนใจ เพราะคนสมัยก่อนนิยมการฟังมากกว่าการอ่าน การพิมพ์หนังสือแจกเพื่อเป็นที่ระลึกยังไม่แพร่หลาย ความพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ว่าหนังสือแจกในงานศพเป็นธรรมเนียมปราชัยซึ่งคนมักไม่ชอบอ่าน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2503 : 168-169) ดังปรากฏพระราชดำริที่บันทึกไว้ในหนังสือ นิบาตชาดก ว่าการพิมพ์หนังสือสวดมนต์ หนังสือเทศน์ ถวายพระสงฆ์ และแจกแก่ผู้ไปช่วยงานศพ สอบถามดูแล้วส่วนใหญ่ไม่ได้อ่าน จึงทรงเห็นว่าควรจะพิมพ์หนังสือประเภทนิทาน โดยแปลให้อ่านง่าย (นวลจันทร์ รัตนากร และคนอื่นๆ 2524 : 95-96)

การเผยแพร่หนังสือพุทธศาสนาอีกลักษณะหนึ่งคือ การจัดตั้งหอสมุดขึ้น ซึ่งมีผลสะท้อนทำให้มีการจัดพิมพ์หนังสือพุทธศาสนาเพิ่มขึ้น ดังนี้

ใน พ.ศ. 2423 เริ่มมีการจัดตั้ง "หอพระสมุดวชิรญาณ" เป็นห้องสมุดแห่งแรกของไทย เปิดดำเนินการเมื่อ พ.ศ. 2427 ซึ่งหอพระสมุดวชิรญาณนี้มีผลงานด้านหนังสือที่สำคัญคือ หนังสือพิมพ์วชิรญาณ (เริ่มออกฉบับแรก พ.ศ. 2427 เนื้อหาเน้นหนักในด้านพุทธศาสนาสุภาษิต ฯลฯ พิมพ์ในช่วง พ.ศ. 2427-2428 และพิมพ์อีกครั้งใน พ.ศ. 2437) หนังสือพิมพ์วชิรญาณพิเศษ (เริ่มออกเป็นรายสัปดาห์ใน พ.ศ. 2429 ลงเรื่องที่ตั้งใหม่ บทพระราชนิพนธ์ วรรณคดี และ เรื่องแปล ตลอดจนมีคอลัมน์ต่างๆที่สมาชิกส่งเรื่องมาลงพิมพ์ แลกเปลี่ยนความรู้กัน เช่น ธรรมวินิจฉัย ฯลฯ) วชิรญาณสุภาษิต วชิรญาณปัญหา แก่นวชิรญาณ และ วชิรญาณสโมสร เป็นต้น หนังสือเหล่านี้มีทั้งจัดพิมพ์แจกและจำหน่าย นับว่าเป็นหนังสือซึ่งมีคุณค่าในการเผยแพร่ความรู้ต่างๆ รวมทั้งเรื่องทางพุทธศาสนาด้วย

นอกจากนี้ "หอพระสมุทวชิรญาณ" ยังมีส่วนทำนุบำรุงการแต่งหนังสือไทยให้เจริญก้าวหน้า เช่น ได้จัดสร้างเหรียญวชิรญาณเป็นรางวัลแก่ผู้แต่งหนังสือดี และเริ่มต้นการคุ้มครองลิขสิทธิ์ทางวรรณกรรม เนื่องจากมีผู้คัดลอกเรื่องดีๆ ที่ตีพิมพ์ลงในหนังสือวชิรญาณ ไปพิมพ์ขายแข่งกับหนังสือวชิรญาณ ซึ่งก่อให้เกิดความไม่เป็นธรรม ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดฯ ให้ประกาศไว้ในราชกิจจานุเบกษา เมื่อ พ.ศ. 2435 ห้ามผู้หนึ่งผู้ใดคัดลอกเรื่องจาก หนังสือวชิรญาณ ไปลงพิมพ์โดยไม่ได้รับอนุญาตจาก คณะกรรมการหอสมุทวชิรญาณ (นวลจันทร์ รัตนากร และคนอื่นๆ 2524 : 181-193) และการที่โปรดฯ ให้ตราพระราชบัญญัติกรรมสิทธิ์ของผู้แต่งหนังสือ ทำให้หนังสือที่มีกรรมสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ ผู้มีกรรมสิทธิ์จะต้องมอบหนังสือไว้สำหรับหอหลวงฉบับหนึ่ง หอพระสมุทวชิรญาณฉบับหนึ่ง * นับว่าพระองค์ทรงเป็นผู้ที่วางรากฐานกฎหมายคุ้มครองลิขสิทธิ์และกฎหมายการพิมพ์ที่ใช้กันในเวลาต่อมา ** (อำไพจันทร์จิระ 2515 : 127-128)

ต่อมา พ.ศ. 2443 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้ตั้ง "หอพุทธศาสนสังคหะ" ขึ้น ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม เป็นห้องสมุดที่เก็บรวบรวมหนังสือพระไตรปิฎก หนังสือพุทธศาสนา ปรากฏว่า พวกข้าราชการ ราษฎรชายหญิง พระภิกษุสามเณร ตลอดจนชาวต่างประเทศก็เลื่อมใสในพระบรมราชศรัทธา ได้พากันนำหนังสือ ต่างๆ หลากเกลาฯ ถวายเป็นอันมาก นับเป็นประโยชน์แก่การศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณร และประชาชน มีทั้งหนังสือที่นักปราชญ์โบราณแต่งไว้ เช่น ไตรภูมิอภินิหาร โลกยสังคหะ อนาคทวงษ์ ฯลฯ หนังสือเทศนาต่างๆ ทั้งที่เป็นตัวเขียนและตัวพิมพ์ ตลอดจนหนังสือแบบเรียน และคำสั่งสอนสัพบุรุษ เช่น ธรรมจักษุ นวโกวาท ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีหนังสือพุทธศาสนาอื่นๆ เช่น มีการรวบรวมพระไตรปิฎกภาษาพม่า ซึ่งคัดลอกมาจากพม่า มีพระไตรปิฎกภาษาญี่ปุ่นซึ่งพระญี่ปุ่นนำมาถวาย นอกจากนี้ยังโปรดฯ ให้รวบรวมตู้หนังสือเก่า เทียบ กรอบพระคัมภีร์ ตลอดจนภาชนะเขี้ยว ทำนุหอ สำนึก

* มีผลบังคับใช้มาจนถึงปัจจุบัน คือผู้พิมพ์หนังสือจะต้องมอบหนังสือให้แก่หอสมุดแห่งชาติ ตามพระราชบัญญัติการพิมพ์

** ต่อมามีการตราพระราชบัญญัติคุ้มครองลิขสิทธิ์ พ.ศ. 2474 และพระราชบัญญัติการพิมพ์ พ.ศ. 2484

หนังสือที่เป็นอุปกรณ์ในการศึกษาพระปริยัติธรรม (ดูฯ ชัยไชยชัย 2526 : 91)

กิจกรรมที่สำคัญของหอพุทธศาสนสังคหะอีกประการหนึ่งคือ การริเริ่มจัดหา คณบัญหนังสือเก่าให้ผู้อื่นพิมพ์แจกในงานศพ งานมงคล ตั้งแต่ พ.ศ. 2444 โดยพระคำริ ของกรมพระสมมตอมรพันธุ์ ขณะทรงอำนาจการหอพุทธศาสนสังคหะ หนังสือเรื่องแรกที่ จัดพิมพ์คือเรื่อง สวคมนต์ ซึ่งกรมหมื่นพงษาดิศรมหิปพิมพ์ถวายพระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี ให้พิมพ์แจกในงานศพเจ้าคุณจอมมารคาสาลี (แมนมาศ ชาลิต 2509 : 15)

ต่อมาเมื่อวันที่ 12 ตุลาคม 2448 มีพระบรมราชโองการประกาศตั้ง "หอพระ- สมุทวชิรญาณ สำหรับพระนคร" โดยโปรดฯให้รวม หอพระมนเทียรธรรม (ซึ่งสร้าง สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) หอพุทธศาสนสังคหะ และหอสมุทวชิรญาณ เกิม เข้าด้วยกัน หนังสือที่หอพระสมุทวชิรญาณ สำหรับพระนคร แบ่งเป็น 3 แผนก คือ (1) แผนกหนังสือพุทธศาสนา เป็นหนังสือตัวเขียน ตัวพิมพ์ไม่ว่าภาษาไทย (2) แผนกหนังสือไทย (3) แผนกหนังสือภาษาต่างประเทศ (นวลจันทร์ รัตนากร และ คนอื่นๆ 2524 : 187-188)

ในเวลาต่อมาเมื่อครั้ง สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงดำรง ตำแหน่งกรรมการหอพระสมุทฯ ทรงเห็นว่า หนังสือไทยทั้งตัวพิมพ์และตัวเขียนของ หอพระสมุทฯ เป็นหนังสือที่มีคุณค่า ถ้าปล่อยทิ้งไว้ให้คณบัญเกิมสูญ จะเป็นที่น่าเสียดาย หอพระสมุทฯ จะดำเนินการเองก็ไม่มีทุน จึงทรงริเริ่มชักชวนพระบรมวงศานุวงศ์ และ ชุณนางผู้ใหญ่ ให้พิมพ์หนังสือแจกเป็นวิทยาทาน ในงานต่างๆ เช่น งานพระศพ งาน- ประสูติ (ม.จ. พูนพิศมัย คิตกุล 2505 : 39)

หนังสือที่อนุญาตให้พิมพ์นี้ ผู้พิมพ์จะต้องมอบหนังสือให้แก่หอพระสมุทฯ ร้อยละ ยี่สิบจากจำนวนหนังสือที่พิมพ์ เพื่อเก็บไว้ในหอพระสมุทฯ และเพื่อจำหน่าย นำเงินมาใช้ ในกิจการของหอพระสมุทฯ เรียกว่า "ค่าภาคหอ" * และ เรียกหนังสือที่พิมพ์จากคณบัญ ของหอพระสมุทฯว่า "คณบัญหอพระสมุทวชิรญาณ" (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ 2459 : 109-113)

* ปัจจุบัน การจัดพิมพ์หนังสือ และเรียกเก็บค่าภาคหอ อยู่ในความรับผิดชอบ ของกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร เงินรายได้จึงนำไปใช้ประโยชน์ในการ ศึกษาของกองดังกล่าว (หอสมุดแห่งชาติ 2529 : 11)

การเผยแพร่พุทธศาสนาอีกประการหนึ่งในสมัยนี้คือ โปรดฯให้มีการจัดตั้ง
หน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องกับกิจการพุทธศาสนา โดยเมื่อ 5 เมษายน 2432 พระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯให้ตั้ง "กรมธรรมการ" ก่อนการใช้พระราชบัญญัติ-
ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) (กรมการศาสนา 2528 : 55)
และต่อมา พ.ศ. 2435 โปรดฯ ให้ประกาศตั้งกรมธรรมการ เป็นกระทรวงธรรมการ
มี 5 กรมที่สังกัดคือ กรมพระธรรมการกลาง * กรมศึกษาธิการ กรมพยานาล กรม-
พิพิธภัณฑ์ และ กรมสังฆการี มีหน้าที่แตกต่างกันไปแต่ละกรม และต่อมากระทรวง-
ธรรมการก็มีบทบาทในการผลิตหนังสือ ตำราต่างๆ รวมทั้งหนังสือพุทธศาสนาด้วย เช่น
ใน พ.ศ. 2443 มีการพิมพ์หนังสือชื่อ พุทธจริยา เป็นหนังสือเรียน โดยพระเจ้า-
บรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ในขณะที่ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ
ได้มีรับสั่งให้พิมพ์ขึ้น และโปรดฯให้ประกาศแก่ครูและนักเรียนว่า เป็นหนังสือที่ว่าด้วย
พุทธศาสนา มีอรรถะบางข้อสำหรับศึกษา และแนะนำการประพฤติที่ดี เหมาะแก่นักเรียน
เด็กๆ จะให้เล่าเรียนให้รู้ว่าพุทธศาสนาสอนอะไร (กฤษณา สินไชย 2525 : 25-35)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารถนาถึงการศึกษาของสงฆ์
ว่าควรจะได้รับการศึกษาให้กว้างขวางยิ่งขึ้น (พระโสภณคณาภรณ์ 2522 : 116)
เนื่องจากการเสด็จประพาสยุโรปของพระองค์ ได้ทรงเห็นการศึกษาฝ่ายคริสต์ศาสนา
ซึ่งนักบวชมีการศึกษาถึงระดับปริญญาตรี จึงโปรดฯให้มีการจัดตั้งสถานศึกษาพระปริยัติ-
ธรรม 2 แห่ง ดังนี้

ใน พ.ศ. 2432 โปรดฯ ให้ยาราชบัณฑิตยสถานออกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุ
สามเณร จากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ออกมาจัดตั้งเป็น "บาลีวิทยาลัย" (นับเป็นครั้งแรก
ที่มีการใช้นาม "วิทยาลัย") ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ สำหรับพระภิกษุสามเณร
จะได้ศึกษาพระปริยัติธรรม และวิชาชั้นสูง เปิดทำการครั้งแรกเมื่อวันที่ 8 พฤศจิกายน
2432 ต่อมาเมื่อวันที่ 13 กันยายน 2439 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้
เสด็จทรงวางศิลาฤกษ์สังฆเสนาสน์วิทยาลัย และโปรดฯ ให้เปลี่ยนนามจาก "มหาธาตุ-
วิทยาลัย" เป็น "มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย" ** (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
2517 : 36-37) แต่ในระยะแรกสถานศึกษาพระปริยัติธรรมแห่งนี้ยังไม่ได้ผลิตหนังสือ

ต่อมาวันที่ 1 ตุลาคม 2436 มีการจัดตั้ง "มหามกุฏราชวิทยาลัย" ตามพระดำริ

* ต่อมาคือ กรมการศาสนา

** ปัจจุบันตั้งอยู่ในบริเวณวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร
ถนนมหาราช เขตพระนคร ท่าพระจันทร์ กรุงเทพฯ

ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส * โดยพระบรมราชานุญาตของ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จักตั้งขึ้น ณ วัดบวรนิเวศวิหาร โดยทรงมี
พระราชประสงค์ที่จะให้ "มหามกุฏราชวิทยาลัย" เป็นที่ศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม
ของพระภิกษุสามเณร จึงนับว่าเป็นครั้งแรกที่การศึกษาของคณะสงฆ์ไทยได้ปรับขึ้นเป็น
ระดับมหาวิทยาลัยในสมัยนี้ ** (มหามกุฏราชวิทยาลัย 2521 ก : 4)

ผลของการจัดตั้ง "มหามกุฏราชวิทยาลัย" ทำให้มีการแต่ง เรียบเรียง แปล
หนังสือพุทธศาสนาสำหรับประชาชนทั่วไป หนังสือแบบเรียนพระปริยัติธรรมสำหรับพระภิกษุ
สามเณร มีการตั้งโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นแหล่งผลิตหนังสือพุทธศาสนาเผยแพร่
และจำหน่าย มีการริเริ่มจัดทำวารสารพุทธศาสนาฉบับแรก ซึ่งล้วนแต่เป็นพระคำริของ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

เนื่องจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเห็นว่าหนังสือ
ธรรมะในเวลานั้นยังไม่แพร่หลาย ที่มีอยู่ก็ไม่ได้แสดงคำสอนทางพุทธศาสนาอย่างแท้จริง
เช่น หนังสือสวดมนต์ ฯลฯ ทำให้ประชาชนผู้ที่อยู่ห่างไกลพระนครไม่มีโอกาสเข้าใจใน
หลักธรรมทางพุทธศาสนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสจึงทรงมี
พระคำริว่า หนังสือธรรมะควรมีหลายประเภท มีเนื้อหาอย่างง่ายตามระดับสติปัญญาของคน
และความพอใจของคนอ่าน (นันทนา วัฒนสุข 2516 : 258-259) ทรงเป็นผู้ริเริ่มในการ

---

* ทรงมีพระชนม์ชีพระหว่าง พ.ศ. 2402-2464 แต่เดิมทรงดำรงพระยศ
เป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ต่อมา พ.ศ. 2453 ทรงดำรงพระยศ
เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์ที่
10 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงปีที่ 12 ในรัชกาลพระบาท-
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีบทบาททำนุบำรุงพุทธศาสนาหลายประการ เช่น
ทรงปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์ การจัดการศึกษาของสงฆ์ การเผยแพร่พุทธศาสนา
ซึ่งทรงตระหนักว่า นอกจากจะแพร่หลายในหมู่พระภิกษุสามเณร นักปราชญ์แล้ว ควรจะ
เผยแพร่ไปสู่ประชาชนส่วนใหญ่ด้วย จึงจะสำเร็จประโยชน์แก่มหาชน จึงทรงวางแนวทาง
เผยแพร่พุทธศาสนา และจัดระดับธรรมะให้เหมาะสมกับบุคคลชั้นต่างๆ สำหรับการจัดการ
สั่งสอนพุทธศาสนิกชน (นันทนา วัฒนสุข 2516 : 258)

** ครั้งนั้นผู้เชี่ยวชาญด้านการศึกษาแบบมหาวิทยาลัยยังไม่มี คณะสงฆ์จึง
ไม่ได้ดำเนินงานตามพระบรมราชโองการ แต่เพิ่งจะมาเริ่มจัดการศึกษาระบบมหาวิทยาลัย
ระหว่าง พ.ศ. 2489-2490 (พระโสภณคณาภรณ์ 2528 : 441-442)

แต่งหนังสืออธิบายหลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นหนังสือหลายเล่ม เช่น เบญจศีล-เบญจธรรม เป็นหนังสือสอนเด็ก ธรรมวิภาคคหิปฏิบัติ เป็นหนังสือแสดงคำสอนเบื้องต้นทางพุทธศาสนา อรรถศาสตร์ เป็นหนังสือแสดงคำสอนทางพุทธศาสนาชั้นกลาง และ ธรรมวิจารณ์ เป็นหนังสือแสดงคำสอนทางพุทธศาสนาชั้นสูง เป็นต้น

การที่มีการจัดตั้งโรงเรียนสอนพระปริยัติธรรม ณ มหามกุฏราชวิทยาลัย ของพระภิกษุสามเณร ตามหลักสูตรและวิธีการสอนแบบใหม่ คือใช้หนังสือไทย (ไม่ใช่ตัวอักษรขอม) และสอบด้วยวิธีเขียนเป็นครั้งแรก ดังนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงแต่งตำราแบบเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัย พร้อมทรงนิพนธ์หนังสือพุทธศาสนาต่างๆ เป็นอักษรไทย เหตุที่ทรงได้ก่อตั้งการศึกษานักธรรมขึ้นดังกล่าว จึงทรงแต่งแบบเรียนนักธรรม * ทุกชั้น และยังทรงชำระพระไตรปิฎก และคัมภีร์ต่างๆ รวมหนังสือที่ทรงนิพนธ์ ชำระ แปลไว้มีประมาณ 300 เรื่อง จำแนกประเภทได้ดังนี้

1. ประเภทพระธรรมเทศนา 74 เรื่อง พระโอวาท และธรรมกถา 67 เรื่อง
2. แผนกบาลี ทรงนิพนธ์ 7 เรื่อง ทรงชำระ 13 เรื่อง ทรงแปล 64 เรื่อง ทรงอธิบาย (วรรณนา) 21 เรื่อง
3. แบบเรียนพระปริยัติธรรมชั้นต่างๆ คือ หลักสูตรนักธรรมชั้นตรี เช่น นวโกวาท วินัยมุข เล่ม 1 พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม 1 พุทธประวัติ เล่ม 1 คอนปฐมสมโพธิกถา พุทธประวัติ เล่ม 2 คอนมัชฌิมโพธิกถา ฯลฯ หลักสูตรนักธรรมชั้นโท เช่น

* หนังสือหลักสูตรแบบเรียน นักธรรมชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก ตลอดจนหลักสูตรแบบเรียนตั้งแต่ ประโยค 1-3 จนถึง ประโยค 9 ซึ่งเป็นแบบเรียนนักธรรมและบาลี ที่เป็นหลักสูตรพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรในปัจจุบันนี้ ล้วนเป็นหนังสือที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงนิพนธ์ เรียบเรียง ชำระหรือแปลไว้แทบทั้งสิ้น จิตพิมพ์โดยมหามกุฏราชวิทยาลัย มาตั้งแต่ต้นจนถึงปัจจุบัน

ดูเพิ่มเติมที่หนังสือ ประวัติการศึกษาของสงฆ์ (กรมการศาสนา 2527 ก) และบทความ "การศึกษาพระปริยัติธรรม" (ไสว มาลาทอง 2528 : 181-192) นอกจากนี้ยังทรงนิพนธ์หนังสือเกี่ยวกับการศึกษา ประวัติศาสตร์ ภาษาศาสตร์ โบราณคดี อื่นๆ (มหามกุฏราชวิทยาลัย 2514 : 314)

ธรรมวิภาคปริจเฉทที่ 2 อนุพุทธประวัติ พุทธานุพุทธประวัติ สังคคิกถา (ว่าด้วยการสังคายนา) วินัยมุข เล่ม 2 ฯลฯ หนังสือหลักสูตรนิกธรรมชั้นเอก เช่น ธรรมวิจารณ์ วินัยมุข เล่ม 3 มงคลวิเสสภคา หัวใจสมถกรรมฐาน ฯลฯ และยังมีหนังสือหลักสูตรแบบเรียนบาลีไวยากรณ์ประโยค 1-3 จนถึงประโยค 9 ที่ทรงนิพนธ์ ชำระ และแปลไว้

4. ประเภทเบ็ดเตล็ด เช่น โคลงความทุกข์ โคลงสุภชาติ โคลงอุกฤษฏ์ ค่านานวัคบรรณิเวศวิหาร ปัญหาธรรมวินิจฉัย และ ธรรมเทศนา ทศพิชราชธรรม-จรรยาพิภคา เทวธรรมภคา ฯลฯ (มหามกุฏราชวิทยาลัย 2514 : 314-330)

นับว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นผู้ริเริ่มแต่งหนังสือธรรมะด้วยถ้อยคำสำนวนง่ายๆ ซึ่งเป็นที่นิยมในกาลต่อมา พระราชดำรินี้เป็นที่ต้องพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยิ่งนัก ดังนั้นจึงทรงอาราธนาให้พระองค์แต่งหนังสือเทศน์ร่วมกับพระเถระรูปอื่นๆ นอกจากนี้ยังทรงริเริ่มแต่งหนังสืออธิบายหลักธรรมทางพุทธศาสนาในลักษณะก้าวหน้า ไม่ส่งเสริมความงมงาย เช่น หนังสือ พุทธประวัติ ธรรมวิภาค ฯลฯ นอกจากนี้ยังทรงจัดหาพระเถระผู้มีความรู้มาช่วยกันแต่งหนังสือตำราต่างๆทางพุทธศาสนาอีกด้วย

เกี่ยวกับการจัดพิมพ์หนังสือนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระดำริว่า ควรจะจัดพิมพ์แบบเรียน โดยเมื่อพิมพ์ขึ้นแล้วต้องให้เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่วิทยาลัย เช่น หนังสือที่เหลือใช้จากวิทยาลัย ควรจะจำหน่ายตามที่ผู้ต้องการ จะไม่เป็นหนังสือแจกทั่วไปเหมือนหนังสือสวดมนต์ เพราะจะทำให้ไม่มีทุนเพียงพอ แต่ถ้ามักมีการจำหน่ายด้วย ก็จะได้ทุนหมุนเวียนมาจัดพิมพ์แบบเรียน หนังสือต่างๆ ได้มากเรื่องขึ้น (มหามกุฏราชวิทยาลัย 2521 ข : 1-13)

ดังนั้นเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงครองวัคบรรณิเวศวิหาร เมื่อ พ.ศ. 2435 จึงทรงริเริ่มกิจการพิมพ์ขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่ง หลังจากที่ต้องล้มเลิกกิจการไปประยะหนึ่ง เพราะเปลืองค่าใช้จ่าย ตลอดจนอักษรอริยະที่ใช้อยู่ก็ไม่เป็นที่นิยม โดยจัดตั้งโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นใหม่ ใน พ.ศ. 2439 อันสืบเนื่องมาจากการเรียนการสอนในมหามกุฏราชวิทยาลัย จะจัดเป็นชั้นๆ มีพระภิกษุสามเณรมาเรียนจำนวนมาก จำเป็นต้องใช้หนังสือเรียนฉบับละหลายๆ ประกอบกับเวลานั้นประชาชนนิยมอ่านหนังสือธรรมะกันอย่างแพร่หลายแล้ว จึงไม่สะดวกที่จะใช้โยลานเรียนอีกต่อไป จำเป็นต้องใช้วิธีพิมพ์หนังสือ โรงพิมพ์แห่งนี้ตั้งอยู่ ณ วัคบรรณิเวศวิหาร

ครั้งที่ตั้งโรงพิมพ์เดิม * ครั้งเจ้าห้ามงกฎทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร โรงพิมพ์ที่รื้อขึ้น
ปรับปรุงขึ้นใหม่นี้ ได้จัดพิมพ์หนังสือแบบเรียนพระปริยัติธรรม หนังสือคำรับคำราทาง
พุทธศาสนา เช่น หนังสือเทศน์ หนังสือธรรม เป็นต้น ซึ่งกรรมการพระเถระของมหามกุฏ-
ราชวิทยาลัยช่วยกันแต่งขึ้น ตลอดจนมีการจัดพิมพ์พระคัมภีร์บาลี อรรถกถา ฎีกาค่างๆ
แล้วมีการจัดจำหน่ายในราคาข่อมเขา แม้พระภิกษุสามเณร ประชาชนผู้สนใจทั่วไป และ
ยังได้แจกจ่ายไปคามวิภาวอารามต่างๆ ทั้งในพระนคร และ หัวเมือง

นับว่าการตั้งโรงพิมพ์นี้ถือเป็นกิจการที่ช่วยส่งเสริมหนังสือพุทธศาสนาให้
แพร่หลายขึ้น เพราะระยะนั้นกิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัยกำลังเจริญก้าวหน้า จำเป็น
ต้องพิมพ์หนังสือให้สอดคล้องความต้องการของนักเรียน การที่ทรงแต่งคำรับคำราต่างๆทาง
พุทธศาสนา ร่วมกับพระเถระรูปอื่นๆ พิมพ์เผยแพร่ ทำให้คำราพุทธศาสนาแพร่หลายยิ่งขึ้น
และหาได้สะดวก สำนักเรียนพระปริยัติธรรมต่างๆ ก็บรรเทาการขาดแคลนในค่านำรา
เรียนที่ใช้ในการศึกษาพุทธศาสนา ทำให้การศึกษาพระปริยัติธรรมเจริญก้าวหน้าขึ้น แต่
โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ดำเนินการอยู่ได้ไม่นานก็ต้องเลิกกิจการ เนื่องจากเปลือง
ค่าใช้จ่ายในการพิมพ์กว่าการจ้างโรงพิมพ์อื่น จึงหยุดกิจการไประยะหนึ่ง ** นับได้ว่า
โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นโรงพิมพ์หนังสือพุทธศาสนาซึ่งเก่าแก่ที่สุด ที่ดำเนินการ
โดยคนไทย (มหามกุฏราชวิทยาลัย 2521 ช : 69-71)

ด้วยเหตุนี้ "มหามกุฏราชวิทยาลัย" จึงได้ชื่อว่าเป็นแหล่งผลิตและพิมพ์คำรา
ทางพุทธศาสนาแห่งแรกในประเทศไทย คำราต่างๆที่ผลิตขึ้นก็ได้รับความนิยมเชื่อถือ ให้เป็น
แบบเรียนพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรซึ่งใช้เป็นคู่มือในการศึกษาพุทธศาสนา
และยังเป็นแหล่งผลิตหนังสือพุทธศาสนาทั่วไป ที่สำคัญและมีชื่อเสียงนับแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน
(มหามกุฏราชวิทยาลัย 2521 ช : 200-219)

* ตั้งอยู่ที่ศาลาฤกษ์ข้างพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร ต่อมาพระบาทสมเด็จพระ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯให้รื้อที่โรงพิมพ์นี้เสีย เพื่อสร้างพระตำหนักเพชร เป็น
ท้องพระโรง ถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

** ต่อมามีการรื้อที่โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นใหม่ ในรัชสมัยของ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ยังทรงริเริ่มให้จัดทำวารสาร ธรรมจักร* รายเดือน จักพิมพ์ฉบับแรกเมื่อ เดือนตุลาคม 2439 (ร.ศ. 113) นับเป็นวารสารพุทธศาสนาฉบับแรกของไทย จักพิมพ์เพื่อเป็นสมนาคุณแก่ผู้เกิดอุบลบำรุงมหาสมุทรราชวิทยาลัย การจัดทำระยะแรกมี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นกรรมการฝ่ายสงฆ์ และยังมี กรมพระสम्मคมรพันธุ์ และ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงษ์ เป็นกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์ ("ประกาศบอกบุญช่วยกันบำรุงพระพุทธศาสนา" ร.ศ. 113 : 1-10) นอกจากจักพิมพ์เพื่อตอบแทนแก่ผู้มีจิตศรัทธาช่วยเหลือมหาสมุทรราชวิทยาลัยแล้ว ยังนับว่าเป็นวารสารที่เผยแพร่หลักธรรมแก่ประชาชนให้ผู้อ่านเกิดสติปัญญา เพื่อนำหลักธรรมมาใช้ในชีวิตและสังคม และเป็นวารสารที่มีการจักพิมพ์เผยแพร่มาโดยตลอดตั้งแต่ พ.ศ. 2439 จนถึงปัจจุบัน (นิคยา วงศ์วิวัฒน์ 2524 : 170-171)

นอกจากนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ยังทรงริเริ่มให้จัดทำวารสาร ธรรมสมบัติ รายเดือน เริ่มจักพิมพ์ พ.ศ. 2448 (หยุดพิมพ์ พ.ศ. 2469) นับเป็นวารสารวิชาการที่ส่งเสริมเผยแพร่ความรู้ทางพุทธศาสนาแก่พระภิกษุสามเณร และประชาชนทั่วไป (มนัส เกิดปรากฏ 2527 : 53)

* มีเนื้อหาเกี่ยวกับข่าวเผยแพร่กิจกรรม และการดำเนินงานต่างๆของมหาสมุทรราชวิทยาลัย รวบรวมเรื่องแปลพระไตรปิฎก เรื่องธรรมะ ศาสนาในวาทต่างๆ การจัดทำในเวลานั้นแบ่งเป็น 10 แผนก ต่างกันไปตามอรรถาธิบายความต้องการของผู้อ่าน คือ (1) พุทธสมัย คือเรื่องแปลพระสุตฺต พุทธศาสนสุภาษิตที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนประชุมชน ให้เป็นสำนวนที่คนสามัญเข้าใจได้ง่าย (2) เรื่องคำอธิบายความแห่งพระสุตฺต (3) พุทธานุพุทธประวัติ คือเรื่องของพระพุทธเจ้า และพุทธสาวก (4) คำอธิบายความแห่งพุทธานุพุทธประวัติ โดยปุจฉาและวิสัชนา เพื่อเป็นแนวทางวินิจฉัยแก่ผู้อ่าน (5) ปกิษณกเทศนา คือพระธรรมเทศนาเบ็ดเตล็ดที่พระพุทธเจ้าตรัสในที่ต่างๆ (6) กถามรรค คือเรื่องที่แต่งว่าด้วยธรรมะต่างๆ (7) ธรรมเหตุพิศ คือข้อความที่เป็นหัวใจธรรมะ (8) สุภาษิตที่มีนิทานสาธก (9) หนังสือที่นักปราชญ์รุ่นโบราณกาลแต่งไว้ (10) เรื่องเบ็ดเตล็ด ฯลฯ ("คำนำ" ร.ศ. 113 : 11-18) ปัจจุบันจะลงข่าวสาร บทความต่างๆทางพุทธศาสนาโดยทั่วไป

** วารสารนี้ได้หยุดจักพิมพ์ชั่วคราวระหว่าง พ.ศ. 2527-2529 เนื่องจากบรรณาธิการคนเดิม (น.อ. เมฆ อำไพจริต) ถึงแก่กรรม ต่อมาเริ่มจักพิมพ์ใหม่ฉบับเดือนพฤษภาคม 2529 ออกเป็นรายเดือน มี วสิน อินทสระ เป็นบรรณาธิการ

รัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468)

การเผยแพร่หนังสือพุทธศาสนาในสมัยนี้ มีการส่งเสริมการพิมพ์หนังสือให้มีคุณภาพ มีการตั้งโรงพิมพ์เพิ่มขึ้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้พิมพ์หนังสือธรรมะต่างๆ รวมทั้งโปรดฯ ให้ชำระคัมภีร์อรรถกถา เพื่อจัดพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล มีความนิยมพิมพ์หนังสือธรรมะแจกในงานศพ งานมงคลต่างๆ เพิ่มขึ้น นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระราชนิพนธ์หนังสือธรรมะเป็นคำประพันธ์ประเภทต่างๆ มีการแต่งหนังสือพุทธศาสนา และการจัดพิมพ์วารสารพุทธศาสนาเพิ่มขึ้น สถาบันการศึกษาของสงฆ์ และหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องกับกิจการพุทธศาสนาก็มีพัฒนาการขึ้น

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กิจการพิมพ์ของไทยเจริญก้าวหน้าอย่างสูงสุด ถือเป็นยุคทองของการพิมพ์ของไทย เนื่องจากพระองค์ทรงเห็นถึงประโยชน์ของการพิมพ์ หนังสือซึ่งจัดพิมพ์ในยุคนี้มีคุณภาพดีทั้งรูปเล่ม กระดาษ การพิมพ์ เช่น การเข้าปก ทำเล่มเคียนทองประณีตสวยงาม ส่วนใหญ่เป็นปกแข็ง ทนทาน สวยงาม ปกมีหลายสี บนปกจะมีลวดลายตัวอักษรเป็นตัวบุนและเคียนทองทุกตัว ส่วนใหญ่หนังสือจะมีหน้าปกใน ชื่อหนังสือ ผู้แต่ง ครั้งที่พิมพ์ สำนักพิมพ์ ปีที่พิมพ์ มีคำนำหรือสารบาญอึกค้อย ส่วนใหญ่มีภาพประกอบทั้งภาพวาดและภาพถ่าย ภาพลายเส้น มีทั้งภาพสี่สีและขาวดำ มีการใช้ตัวพิมพ์หลายชนิด เช่น ตัวพิมพ์ฝรั่งเสส ตัวเอน ฯลฯ (อำไพ จันทรจิระ 2515 : 155-170) ลักษณะการพิมพ์จึงแตกต่างกับปัจจุบันมาก เพราะโรงพิมพ์มีการแข่งขันด้านคุณภาพการพิมพ์ มุ่งผลิตเพื่อให้ผู้อ่านซึ่งมีความรู้ และผู้สะสมตำรา การจัดพิมพ์หนังสือก็มีปริมาณมากขึ้น (กำธร สติรกุล 2523 : 35) โรงพิมพ์ต่างๆ ที่มีชื่อเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปในยุคนี้มีเป็นอันมาก* เช่น โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร โรงพิมพ์อักษรโสภณ โรงพิมพ์อักษรนิติ โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ โรงพิมพ์พิศาลบรรณนิติ โรงพิมพ์ไท ฯลฯ

* สำนักรายชื่อโรงพิมพ์เหล่านี้จากงานวิจัยของ พรทิพย์ โล่ห์วีระ (2528 : 101-114) และ งานวิจัยของ ฐิติยารักษ์ อินทวงศ์ (2529 : 117-132) และจาก รายชื่อหนังสือพุทธศาสนาภาษาไทยตอน 1 โดย สภาการศึกษามหาภฏราชวิทยาลัย (2508) ซึ่งมีการรวบรวมบรรณานุกรมหนังสือพุทธศาสนาที่จัดพิมพ์ในสมัยรัชกาลนี้ไว้ด้วย

ซึ่งมีการจัดพิมพ์หนังสือพุทธศาสนาไม่น้อย และยังมีโรงพิมพ์ที่จัดพิมพ์หนังสือธรรมะโดยเฉพาะของเอกชนหลายแห่ง ที่สำคัญเช่น โรงพิมพ์เลื่องเชียง โรงพิมพ์ธรรมพิทยาคาร โรงพิมพ์ธรรมมานุกูล ฯลฯ

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดฯ ให้มีการพิมพ์หนังสือธรรมะในโอกาสต่างๆ เช่น เมื่อ พ.ศ. 2462 ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะจัดพิมพ์คัมภีร์อรรถกถา เพื่ออุทิศถวายพระราชกุศลแด่สมเด็จพระศรีทิษรินทราบรมราชินี พระพันปีหลวงซึ่งสวรรคตเมื่อ พ.ศ. 2462 จึงทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ให้ทรงเป็นแม่กองชำระคัมภีร์อรรถกถาเป็นภาษาไทย โดยมีกรมพระจันทบุรีนฤนาถรับเป็นแม่กองการพิมพ์ และทรงบริจาคพระราชทรัพย์ให้จัดพิมพ์อรรถกถาของพระวินัยปิฎก พระอภิธรรมปิฎก และอรรถกถาพระสุตตันตปิฎกบางคัมภีร์ และเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีพระชนมายุครบ 60 ชันษา ใน พ.ศ. 2462 เช่นกัน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์เพื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวาย โดยโปรดฯ ให้พิมพ์อรรถกถาพระสุตตันตปิฎกจนครบบริบูรณ์ นับเป็นการพิมพ์คัมภีร์อรรถกถาคำขอมไทยเป็นครั้งแรก โดยใช้อักษรวิเชียร "หินทุ" ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงคิดขึ้น เมื่อจัดพิมพ์เสร็จแล้ว ได้พระราชทานไว้ตามวัดในประเทศ และยังพระราชทานไปยังนานาประเทศ

---

* ก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2459 โดยนายลิปโป แซ่เตี้ยว ผู้อพยพจากประเทศจีน เริ่มงานที่เรียกว่า "แลกวัด" คือจำหน่ายสินค้าแก่วัดเป็นของใช้ประจำวัน เช่น ผ้าไตร จีวร สบู่ ยาสีฟัน ฯลฯ แต่นายลิปโปเห็นว่า หนังสือนักธรรม บาลี หรือคัมภีร์เทศนามีผู้ทำอยู่น้อย จึงนำหนังสือธรรมะ หนังสือนักธรรมจากโรงพิมพ์อื่นๆมา "แลกวัด" ต่อมาได้มี พระครูวินัยธร (เพชร ปญฺญโร) แห่งวัดเทพสิรินทราวาส ได้ให้ทุนแก่นายลิปโป ตั้งร้านจำหน่ายและพิมพ์หนังสือธรรมะ โดยได้รับความช่วยเหลือจากพระเถระานุเถระ เป็นผู้รวบรวมเรียบเรียง มอบต้นฉบับหนังสือมาให้จัดพิมพ์ บางท่านไม่รับค่าลิขสิทธิ์ เพราะมุ่งจรรโลงและเผยแผ่พุทธศาสนา ("เลื่องเชียง" 2528 : 1) ในเวลาต่อมาได้มีการขยายสาขาร้านและโรงพิมพ์หนังสือธรรมะไปอีกหลายแห่ง เช่น เลื่องเชียงจงเจริญ เลื่องเชียงธรรมประทีป ฯลฯ มีการจัดพิมพ์หนังสือนักธรรม และบาลีทุกสาขาจำหน่าย

นอกจากนี้บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ก็ยังได้จัดพิมพ์หรือถอดอักษร คัมภีร์
ปกรณัมพิเศษทางพุทธศาสนาหลายเล่ม เพื่อโดยเสด็จพระราชกุศล เช่น เรื่อง
วิสุทธิมรรค มิลินทปัญหา ฯลฯ (ทินกร ทองเสาศ 2511 : 57)

นอกจากมีการจัดพิมพ์คัมภีร์พุทธศาสนาต่างๆแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎ-
เกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดฯ ให้พิมพ์หนังสือธรรมะทั่วไป พระราชทานแจกจ่ายเนื่องในงาน
พระบรมศพ งานพระศพของพระบรมวงศานุวงศ์ หรือเนื่องในงานมงคล เช่น โปรดฯ
ให้พิมพ์เรื่อง ศราทธพรตเทศนา * นิบาตชาดก จุดศัสสนิยาต ** ฯลฯ

ส่วนประเพณีในการพิมพ์หนังสือแจกในงานศพ งานมงคลต่างๆ ก็เริ่มมีการพิมพ์
แพร่หลายตั้งแต่รัชกาลก่อน พอมาถึงรัชกาลนี้ ก็มีความนิยมจัดพิมพ์แพร่หลายขึ้น นอกจาก
มีการพิมพ์หนังสือแจกในงานพระศพของพระบรมวงศานุวงศ์ งานศพข้าราชการชั้นผู้ใหญ่แล้ว
ก็ยังมีประชาชนทั่วไปที่เริ่มนิยมจัดพิมพ์หนังสือแจกในงานศพ งานมงคลต่างๆ เช่นกัน
เรื่องที่พิมพ์ส่วนใหญ่เกี่ยวกับพุทธศาสนา หรือเรื่องอื่นๆบ้าง (นวลจันทร์ รัตนกร และ
คนอื่นๆ 2524 : 93-95)

ก้านการแต่งหนังสือพุทธศาสนาในสมัยนี้ โดยที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า-
เจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะเผยแพร่มหาพุทธศาสนาให้กว้างขวางออกไป จึงได้ทรง
พระราชนิพนธ์หนังสือธรรมะ ที่เป็นบทประพันธ์ประเภทต่างๆคือ เทศนา ปาฐกถา บทความ
บทกวี โคลง ฉันท์ กาพย์ และกลอน เป็นต้น บทพระราชนิพนธ์ต่างๆของพระองค์ เช่น
เทศนาเสือป่า พระพุทธเจ้าศรีสุโฆโร พระบรมราชาไชยาทกับพระบรมราชาอนุสาสน์ ในงานวิสาขะ
แสดงคุฎาประโยชน์แห่งการอยู่ในธรรม มงคลสูตร ธรรมาธรรมะสังคราม
ฯลฯ และยังทรงแปลเรื่อง พระมงคลวิเสสภดา เป็นภาษาอังกฤษ ตลอดจนได้ทรง
ปรับปรุงบทสวดมนต์ที่ร้อกรองเป็นคำฉันท์ภาษาไทยให้ไพเราะ และยังคงใช้สวดกันจนถึง
ทุกวันนี้

* พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระศรีทิษรินทรา-
บรมราชชนนี พระพันปีหลวง ณ พระเมรุมาศ หอสนามหลวง เมื่อ พ.ศ. 2463

** พิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานกุศลฉลองพระชนมายุของ กรมหมื่นชินวรสิริวิฑก
ครบ 65 ปี เมื่อ พ.ศ. 2466

บทพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับหลักธรรมทางพุทธศาสนาเหล่านี้ นับเป็นหนังสือธรรมะที่มีคุณค่ายิ่งในการเผยแพร่ค่านิยมศีลธรรม และพุทธศาสนา เช่น เรื่อง เทศนาเสียบ่า ซึ่งทรงเปรียบเทียบหลักธรรมทางพุทธศาสนา กับศาสนาอื่นๆ โดยใช้สำนวนธรรมคาสัมัญให้อ่านง่าย เรื่อง พระมงคลวิเสสภดา ที่ทรงแปล รัฐบาลพม่าสมัยนั้นเห็นคุณค่าถึงกับได้ขอพระราชทานพระบรมราชาอนุญาตนำไปจัดพิมพ์สั่งสอนทหารในกองทัพ (กรมการศาสนา 2526 : 245-246)

หนังสือพุทธศาสนาที่สำคัญซึ่งแต่งในสมัยนี้คือ เรื่อง สามัคคีเภทคำฉันท์ (มีเค้าเรื่องจาก สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาที่ขนิภาย แสดงสุภาษิตว่าด้วยโทษของการแตกความสามัคคีของบรรดาภคินีภริยาลิงฉวี) แต่งโดย ชิต บุรทัต เมื่อ พ.ศ. 2457 (สนิท ตั้งทวี 2527 : 123)

ในสมัยนี้มีการจัดพิมพ์หนังสือพิมพ์ นิตยสาร วารสารเป็นจำนวนมาก หลายประเภท ซึ่งมีทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ส่วนวารสารพุทธศาสนาสำคัญซึ่งจัดพิมพ์ในสมัยนี้ชื่อ แถลงการณ์คณะสงฆ์* ที่เริ่มพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2456 โดย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงริเริ่มจัดทำขึ้น (วิฑูรย์ วิริยะพันธุ์ 2504 : 26)

ส่วนสถาบันการศึกษาของสงฆ์ 2 แห่งคือ "มหามกุฏราชวิทยาลัย" และ "มหาธาตุวิทยาลัย" ยังคงดำเนินการให้การศึกษาพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณรเรื่อยมา แห่งแรกก็มีการผลิตหนังสือ ตำราทางพุทธศาสนาเผยแพร่อย่างสม่ำเสมอ ส่วนมหาธาตุวิทยาลัย ยังไม่ปรากฏว่ามีการผลิตหนังสือแต่อย่างใด

หน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องกับกิจการพุทธศาสนานั้น ในสมัยนี้ไปรคฯ ให้เปลี่ยนชื่อกระทรวงธรรมการ เป็น "กระทรวงศึกษาธิการ" มี "กองปริยัติธรรม" ซึ่งดูแลการศึกษาพุทธศาสนา และมีกรมอื่นๆ ที่สังกัดคือ กรมสังฆการี กรมกัลปนา และ กรมศาสนสมบัติ (กรมการศาสนา 2525 : 55)

---

* นับเป็นเอกสารสำคัญ ที่เป็นหลักในการบริหารคณะสงฆ์ (เช่นเดียวกับหนังสือราชกิจจานุเบกษา) ลงประกาศ คำสั่ง และเรื่องราวต่างๆทั่วไปของคณะสงฆ์ไทย ซึ่งยังคงจัดพิมพ์เผยแพร่มาจนถึงปัจจุบัน โดยมหาเถรสมาคม กรมการศาสนา เป็นผู้จัดทำในปัจจุบัน (กรมการศาสนา 2526 : 241)

สมัยรัชกาลที่ 7 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2468-2477)

ในสมัยนั้นนอกจากมีการส่งเสริมการเผยแพร่หนังสือพุทธศาสนา ด้วยการจัดพิมพ์หนังสือพุทธศาสนาจำหน่าย และแจกในงานศพ งานมงคลต่างๆแล้ว ยังมีการเผยแพร่หนังสือพุทธศาสนาที่เด่นๆคือ มีการพิมพ์พระไตรปิฎกด้วยอักษรไทยภาษาบาลีจนจบเป็นครั้งแรกในไทย มีการจัดพิมพ์พระคัมภีร์พุทธศาสนา ที่ต่างจากสมัยก่อนๆคือ มีการประกาศการแต่งหนังสือพุทธศาสนาสำหรับเด็กเป็นครั้งแรกโดย "ราชบัณฑิตยสภา" มีการก่อตั้งสำนักปฏิบัติธรรมเผยแพร่พุทธศาสนาโดยเอกชนคือ "สวนโมกขพลาราม" มีการเขียนหนังสือธรรมะ การพิมพ์วารสารธรรมะเผยแพร่ และสมัยนี้ยังมีการแต่ง แปลหนังสือพุทธศาสนาเพิ่มขึ้น สำหรับสถาบันการศึกษาของสงฆ์ และหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องกับกิจการพุทธศาสนา ก็มีพัฒนาการที่เป็นระบบขึ้น และยังมีการตั้งสมาคมพุทธศาสนาค้ำจุนมีรายละเอียดดังนี้

หลังจากที่การพิมพ์ของไทยเจริญสูงสุดในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ในสมัยนี้กิจการพิมพ์เริ่มซบเซา เพราะเศรษฐกิจตกต่ำ (ถ้าชว สดิกรกุล 2523 : 216) และยังมีการจัดพิมพ์หนังสือพุทธศาสนาจำหน่าย หรือแจกในงานศพ งานมงคลต่างๆ โรงพิมพ์ที่จัดพิมพ์หนังสือในสมัยนี้ มีทั้งที่จัดตั้งขึ้นมาแล้วในสมัยก่อนๆ และที่จัดตั้งขึ้นใหม่ * โรงพิมพ์ที่สำคัญ เช่น โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร โรงพิมพ์พระจันทร์ โรงพิมพ์อักษรนิติ โรงพิมพ์ศิลาบรรณคดี ฯลฯ มีโรงพิมพ์ที่จัดพิมพ์หนังสือธรรมะเป็นส่วน-ใหญ่ เช่น โรงพิมพ์ทรงธรรม โรงพิมพ์ธรรมพิทยาคาร โรงพิมพ์พุทธมามกะ โรงพิมพ์-เลื่องเชื่อง โรงพิมพ์ ส. ธรรมภักดี ฯลฯ

สมัยนี้มีการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกขึ้น โดยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดฯให้กรมพระจันทบุรีนฤนาถเป็นประธาน เพื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายแด่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สำหรับพระไตรปิฎกที่จัดพิมพ์ในสมัยก่อนนั้นคือ

---

* สำนวนรายชื่อโรงพิมพ์จากงานวิจัยของ พรทิพย์ โล่ห์วีระ 2528 : 101-114) และ งานวิจัยของ ภูติยารัตน์ อินทวงศ์ (2529 : 177-183) ผู้วิจัยได้รวบรวมบรรณานุกรมหนังสือพุทธศาสนาหายาก ที่จัดพิมพ์ในสมัยรัชกาลนี้ไว้ด้วย

สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หนึ่งมีเพียง 39 เล่ม เท่านั้น มีบางคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์ บางคัมภีร์พิมพ์แล้วแต่ยังไม่สมบูรณ์ ดังนั้นจึงโปรดฯให้พระเจ้า-
วรวงศ์เจ้อ กรมหลวงชินวราลงกรณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าในสมัยนั้น เป็นประธานใน
การตรวจทานต้นฉบับ โดยให้พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2436 เป็นหลัก และยังได้นำ
เอาพระไตรปิฎกของประเทศอื่นๆ เช่น ของพม่า ลังกา ยุโรป (ฉบับของสมาคมบาลี-
ปกรณ์) มาสอบทานด้วย มีการตรวจชำระต้นฉบับที่ขาดหายไป เพิ่มจากที่มีอยู่ 39 เล่ม
ให้ครบทั้ง 45 เล่ม แล้วเสร็จ พ.ศ. 2473 (กรมการศาสนา 2526 : 247-248)

การจัดพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งนี้ ใช้เครื่องหมาย และอักษรวิธีตามแบบของ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงคิดขึ้น ได้ทำอนุกรมต่างๆ ไว้
ท้ายเล่ม (สุชีพ ปุญญานุภาพ 2528 : 20) การจัดพิมพ์ครั้งนี้ทำให้พระไตรปิฎก
เปลี่ยนรูปไปจากฉบับโบราณ เป็นรูปเล่มหนังสือที่พิมพ์เป็นอักษรไทยภาษาบาลีจนจบเป็น
ครั้งแรกในไทย ได้โปรดฯให้หม่อมจรรยาวิฑูรย์วิฑูรย์ มิตราช่างเป็นเครื่องหมาย
ทรงขนานนามพระไตรปิฎกชุดนี้ว่า พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ แล้วพระราชทาน
แก้ววิเศษสำหรับราชอาณาจักร 200 จม และยังพระราชทานไปตามมหาวิทยาลัย ตลอด
จน หอสมุดในนานาประเทศทั้งทวีปเอเชีย ยุโรป และอเมริกา (กรมการศาสนา
2526 : 248) ซึ่งผลของการส่งพระไตรปิฎกไปต่างประเทศ ทำให้มีผู้พยายามที่จะ
เรียนรู้ภาษาไทย เพื่อจะได้อ่านพระไตรปิฎกฉบับนี้ นับว่าพระไตรปิฎกฉบับนี้เป็นฉบับที่
สำคัญฉบับหนึ่งของโลก พระนายน ตีโลกเถระ ภิกษุชาวเยอรมัน กล่าวไว้ในหนังสือชื่อ
Guide through the Abhidhamma Pitaka ว่าพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ
สมบูรณ์ครบถ้วนกว่า พระไตรปิฎกฉบับของสมาคมบาลีปกรณ์ แห่งกรุงลอนดอน ประเทศ
อังกฤษเป็นอันมาก (ต้นฉบับพิมพ์ด้วยอักษรโรมัน) (สุชีพ ปุญญานุภาพ 2528 : 20)

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังโปรดฯ ให้มีการจัดพิมพ์
พระคัมภีร์พุทธศาสนาอื่นๆ เผยแพร่ เช่น คัมภีร์อภิธรรมมัตตวิกาวินี และ ฎีกาวิสุทธิมรรค
เป็นต้น (พระโสภณคณาภรณ์ 2522 : 39)

ในด้านการศึกษาเสริมการเผยแพร่วรรณคดีพุทธศาสนาสำหรับเด็กนั้น เริ่มดำเนินการ
เมื่อ พ.ศ. 2471 โดยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์
ในการจะให้มีการอบรมสั่งสอนเด็กให้มีความรู้ความเข้าใจ เชื่อมมั่นในหลักธรรมคำสอนทาง

พุทธศาสนา ตลอดจนปลูกฝังจริยธรรมแก่เยาวชน จึงโปรดฯให้ราชบัณฑิตสภา * จัดให้มี "การประกวดหนังสือแสดงพระพุทธศาสนาสำหรับเด็ก" โดยมีการออกประกาศชักชวนผู้ทรง ความรู้แต่งหนังสือ เพื่อให้มีหนังสือที่อธิบายเรื่องพุทธศาสนาส่วนอ่านง่ายสำหรับเด็ก ให้เขาอ่านเข้าถึงหลักธรรมของพระพุทธเจ้า เพื่อที่ว่าเมื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่แล้วจะได้เป็น พุทธศาสนิกชนที่ดี (กรมการศาสนา 2525 : 249) ในการนี้โปรดฯให้ราชบัณฑิตสภา เป็นผู้คัดเลือกหนังสือฉบับที่แต่งดี เห็นสมควรจะได้รับพระราชทานรางวัลที่ 1 หรือที่ 2 ผู้ชนะการประกวดรางวัลที่ 1 นอกจากจะได้รับพระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์เป็น รางวัลแล้ว ยังทรงพระกรุณาพระราชทานพระราชนิพนธ์ค่านำเป็นเกียรติแก่ผู้แต่งอีกด้วย และหนังสือที่ชนะการประกวด โปรดฯให้พิมพ์สำหรับพระราชทานแจกจ่ายในงานพระราชพิธี วิสาขบูชาเป็นประจำทุกปี (เสถียร ศูภโสภณ 2505 : 270-271)

สำหรับหนังสือพุทธศาสนาสำหรับเด็กที่ได้รับรางวัลชั้นที่ 1 ในการประกวดครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. 2471 ชื่อว่า พุทธมามกะ ซึ่งเป็นบทพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ส่วนพระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับเรื่องของหนังสือ สอนพุทธศาสนาสำหรับเด็กของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้จัดพิมพ์ไว้ที่ หน้าค่านำ ของหนังสือชื่อ ศาสนคุณ ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของ ม.จ. หญิงทูนพิศมัย กิสกุล ที่ได้รับรางวัลชั้นที่ 1 ในการประกวดเมื่อ พ.ศ. 2472 มีใจความตอนหนึ่งว่า

"...หนังสือที่ต้องการนั้น ปรากฏในข้อบังคับการประกวดว่า ต้องให้เด็กขนาด อายุ 10 ขวบ อ่านเข้าใจโดยตลอด ไม่ต้องถามผู้ใหญ่เลย แต่วิธีจะให้หนังสือ ให้เป็นประโยชน์นั้น ไม่ใช่ส่งให้เด็กเอาไปอ่านแล้ว ไม่เอาธุระต่อไป ภาวทำดังนั้น เด็กก็คงไม่อ่าน หรือก็คงไม่ตั้งใจจำข้อความ เมื่อให้เด็กอ่านแล้ว ผู้ใหญ่ของซักถาม สอบทวนความจำอีกทีหนึ่ง จึงจะเป็นประโยชน์..." (ม.จ. ทูนพิศมัย กิสกุล 2472 : หน้าค่านำ อ่างถึงใน นวลจันทร์ รัตนากร, ชูติมา สัจจามันท์ และ มารศรี ศิวรักษ์ 2522 : 14)

ยังทรงให้พระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับการแต่งหนังสือธรรมะให้เด็กอ่านไว้

* จัดตั้งขึ้นตาม "ประกาศราชบัณฑิตยสภา" ลงวันที่ 19 เมษายน 2469 ต่อมาโดยยกเลิกประกาศนี้ และตั้งเป็น "ราชบัณฑิตยสถาน" ตาม "พระราชบัญญัติ ว่าด้วย ราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช 2476" เพื่อกระทำการค้นคว้า หาความรู้นำมาเผยแพร่แก่ ประชาชน และสร้างตำราให้แพร่หลาย สังกัดกรมศิลปากร (นวลจันทร์ รัตนากร และคนอื่นๆ 2524 : 137-138)

ในคำนำหนังสือชื่อ ขยายมุข 6 (แต่งโดย รองอำมาตย์เอกพลอย พรปรีชา ซึ่ง เป็นหนังสือพุทธศาสนาฉบับคณะกรรมการประกวดประจำปี พ.ศ. 2475) ไว้ตอนหนึ่งว่า

"...แม้ในเวลาที่ไม่ยินดีและยังไม่อ่าน ก็ขออย่าได้ทิ้งขว้างเสียเลย ให้เก็บไว้เถิด เพราะอาจเป็นประโยชน์ และอาจต้องการในภายหน้าก็เป็นได้ ดังข้าพเจ้าเองใคร่รู้ถึงความต้องการมาแล้ว จึงได้จัดให้มีการประกวดขึ้น แมตนเองจะไม่ใช้ ก็อาจจะเป็นประโยชน์แก่ มารดา หรือภรรยา หรือญาติพี่น้อง ที่จะมีหน้าที่อบรมเด็กเล็กๆ ในสกุลวงศ์ในภายหน้า การแต่งหนังสือให้เด็กอ่านนั้น สำนวนเป็นสิ่งสำคัญมาก ถ้าแต่งยืดยาว วากวน หรือจืดจางก็ทำให้เด็กเบื่อหน่ายจนถึงหลับคาหนังสือ การที่จะบังคับให้เด็กอ่านเป็นการยาก และโคผลนอย เพราะไม่ซึมซาบ..."

(พลอย พรปรีชา 2475 : หน้าคำนำ อ้างถึงใน นวลจันทร์ รัตนากร และคนอื่นๆ 2522 : 14-15)

การประกวดหนังสือพุทธศาสนาสำหรับเด็กมีมาตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน*

* เป็นงานที่ "ราชบัณฑิตยสถาน" รับโอนมาจาก "ราชบัณฑิตยสภา" เพื่อการส่งเสริมสนับสนุนให้ประชาชนได้แสดงความสามารถ และเขียนหนังสือทางพุทธศาสนาสำหรับเด็กให้มากขึ้น ให้เด็กได้อ่านหนังสือทางพุทธศาสนาที่เหมาะสม อ่านเข้าใจตัวเอง ตลอดจนปลูกฝังหลักธรรมเบื้องต้นทางพุทธศาสนา แก่เด็กและเยาวชน และเพื่อชักจูงให้เยาวชนสนใจศึกษาไ้หาความรู้และปฏิบัติตามหลักธรรม (ราชบัณฑิตยสถาน 2527 : 23) ส่วนการตัดสินได้อาราธนาพระเถระผู้ใหญ่เป็นผู้ตรวจพิจารณากันหลักธรรม มีราชบัณฑิตสำนักศิลปกรรม สาขาวรรณกรรมและภาษาศาสตร์ เป็นผู้ตรวจก้านวรรณคดี ผู้ชนะการประกวดจะได้รับพระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์เป็นรางวัล มีรางวัลที่ 1 และที่ 2 มีมูลค่าเป็นเงิน 1,000 และ 500 บาท ตามลำดับ หนังสือที่ได้รับรางวัลนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงคัดเลือกจากสำนวนที่ราชบัณฑิตยสถาน นำขึ้นทูลเกล้าฯถวาย บางปีมีผลงานมากกว่า 1 สำนวน และบางปีก็ไม่มี หนังสือที่ชนะการประกวดนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดฯให้จัดพิมพ์ขึ้นเพื่อพระราชทานในงานพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชนิเวศน์ทุกปี รางวัลหนังสือสอนพุทธศาสนานี้ บริษัท Europa Publication ได้นำไปพิมพ์ไว้ในหนังสือ World Dictionary of Awards and Prizes (นวลจันทร์ รัตนากร และคนอื่นๆ 2522 : 15-16) หนังสือที่ได้รับพระราชทานรางวัลชั้นที่ 1 ระหว่าง พ.ศ. 2471-2527 มี 56 ชื่อเรื่อง (ชกเว้น พ.ศ. 2501 ไม่มีสำนวนใดได้รับพระราชทานรางวัลชั้นที่ 1) ดูรายชื่อหนังสือพุทธศาสนาเหล่านี้ได้ในหนังสือ ประวัติพระพุทธรูปแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี ภาค 1 (กรมการศาสนา 2525 : 316-318)

มีการเผยแพร่หนังสือพุทธศาสนาในลักษณะใหม่ๆ ที่มีผลสะท้อนถึงการผลิตหนังสือพุทธศาสนาด้วย คือมีการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมแห่งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. 2475 ผู้ริเริ่มคือ พระมหาเงื่อม อินฺทปญฺโญ ตั้งชื่อว่า "สวนโมกขพลาราม" แปลว่าอารามที่ทำให้เกิดกำลังใจในการพันทุกข์ ณ วัดร้างชื่อ "ตระพังจิก" ที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เพื่อปฏิบัติธรรม ศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก ตลอดจนเพื่อเขียนหนังสือธรรมะ * ภิกษุรูปนี้ ได้บัญญัติญาณตนใช้นาม "พุทธทาส" และเมื่อพุทธทาสภิกษุเริ่มปฏิบัติธรรมอย่างจริงจัง ก็พบว่าคำราชาภาษาไทยที่มีอยู่นั้น อธิบายธรรมะไว้ไม่เพียงพอสำหรับผู้ต้องการปฏิบัติธรรม ให้หลุดพ้นจริงๆ ดังนั้นเมื่อพุทธทาสภิกษุได้เข้าไปอยู่ในวัดตระพังจิก เมื่อเดือนพฤษภาคม 2475 จึงได้เริ่มเขียนหนังสือเรื่อง คามรอยพระอรหันต์ ** (เรื่องนี้มีผู้เขียนมีจุดมุ่งหมายที่จะแสดงแผนสำหรับการเดินทางไปสู่ความเป็นพระอรหันต์ อันเป็นอุดมคติสูงสุดแห่งพุทธศาสนา) งานนิพนธ์ชิ้นนี้ทำให้เกิดนาม "พุทธทาส" ขึ้นในบรรณพิภพและวงการพุทธศาสนา (พระประชา ปสนฺนธมฺโม และ สันติสุข โสภณสิริ 2529 : 60-65) ในเวลาต่อมาพุทธทาสภิกษุ และผู้เป็นน้องชายชื่อ ธรรมทาส พานิช ได้ร่วมกันเผยแพร่พุทธศาสนาโดยการตั้ง "คณะธรรมทาน" *** เมื่อ พ.ศ. 2475

* ก่อนหน้านั้นพุทธทาสภิกษุมีงานเขียนเรื่องแรกคือ ประโยชน์แห่งทาน (เขียนต้นปี 2473) จัดพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระอุปัชฌาย์ ปลายปีเดียวกันนี้เขียนเรื่อง พระพุทธศาสนาชั้นปฐม จัดพิมพ์แจกในงานฉลองโรงเรียนนักธรรมของวัดพระบรมธาตุไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี (พระประชา ปสนฺนธมฺโม และ สันติสุข โสภณสิริ 2529 : 326)

** เรื่องนี้ปีแรกที่พุทธทาสภิกษุเขียนขึ้น ยังไม่ได้จัดพิมพ์ ได้ทยอยพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ พุทธศาสนา ใน พ.ศ. 2495 คณะธรรมทานได้รวมพิมพ์ครั้งแรก ต่อมาใน พ.ศ. 2499 สำนักพิมพ์สุวิธานน์ จัดพิมพ์ขึ้นอีก (พระประชา ปสนฺนธมฺโม และ สันติสุข โสภณสิริ 2529 : 65)

*** "คณะธรรมทาน" ก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2472 โดยเริ่มมีการจัดพิมพ์หนังสือธรรมะให้คนสนใจมีมออ่าน ที่ร้านไชยาพานิช ใน พ.ศ. 2475 จึงมีการจัดตั้งเป็นกิจจะลักษณะ โดยได้เปิดบ้านหลังหนึ่งเป็นห้องธรรมทาน มีเทศน์ทุกวันพระและวัน 8 คำ ต่อมา พ.ศ. 2477 มีการตั้งโรงพิมพ์ธรรมทาน และ พ.ศ. 2478 ย้ายไปอยู่ที่ตำบลตลาด (พระประชา ปสนฺนธมฺโม และ สันติสุข โสภณสิริ 2529 : 326-327)

เพื่อเผยแพร่พุทธศาสนา ต่อมาจัดทำวารสารชื่อ หนังสือพิมพ์ พุทธศาสนา* เพื่อจำหน่าย เล่มแรกพิมพ์เมื่อ เดือนพฤษภาคม 2476 ต่อมา พ.ศ. 2477 คณะกรรมการฯ ได้จัดซื้อ แทนพิมพ์ มาจัดพิมพ์หนังสือธรรมะเผยแพร่ด้วย (พระประชา ปสฺนุนธุมโฆ และ สันติสุข โสภณสิริ 2529 : 66-68)

* วารสารธรรมะรายสามเดือน มีเนื้อหา 3 ภาค คือภาคแปลพระไตรปิฎกเป็น ภาษาไทย ภาคส่งเสริมการปฏิบัติธรรม (อธิบายธรรมะเพื่อเป็นหลักปฏิบัติ) และ ภาค- ทั่วไป ตลอดจนลงข่าวความเคลื่อนไหวของวงการพุทธศาสนาทั่วโลก รวมทั้งวิพากษ์ วิจารณ์วงการพุทธศาสนาในประเทศไทย และยังเสนอข่าวคราวกิจการของคณะกรรมทาน และ ส่วนโมกขพลาราม ผู้เขียนประจำคือ พุทธทาสภิกขุ และมีชื่อเขียนของผู้เขียนอื่นๆบ้าง เช่น ธรรมทาส พานิช สด กุรุมะโรหิต เสถียร โพธิ์นันทะ กุหลาบ สายประสิทธิ์ กรมหมื่นวิวิธปริสา ฯลฯ แต่ผู้เขียนที่เป็นหลักคือ พุทธทาสภิกขุ (โดยใช้หลายนามปากกา เช่น "พุทธทาส" เขียนเรื่องธรรมะโดยตรง "อินทปัญญา" "ชินวาทก์" "ธรรมโฆษ" เขียนวิพากษ์วิจารณ์วงการพุทธศาสนา "สิริวิยาส" เขียนโคลงกลอน "สังฆเสนา" เขียนแบบนักรบ "หุรโลการมณจิต" เขียนเพื่อปรารภโลก "ข้าพเจ้า" เขียนเรื่องแง่คิด ใหม่ๆ ฯลฯ) ดังนั้นงานเขียนช่วงระยะ 20 ปีแรกในการบวชของพุทธทาสภิกขุ ส่วนใหญ่จะ ตีพิมพ์ใน หนังสือพิมพ์ พุทธศาสนา ภายหลังเมื่อไม่ได้เขียนแล้ว ก็จะนำพระธรรมเทศนา ธรรมบรรยาย ฯลฯ มาเรียบเรียงตีพิมพ์ในวารสารนี้ (พระประชา ปสฺนุนธุมโฆ 2529 : 212-216) นับว่า หนังสือพิมพ์ พุทธศาสนา นี้เป็นสิ่งพิมพ์ที่เป็นสื่อสารสำคัญในการตีความ ธรรมะของคนรุ่นใหม่สมัยนั้น ทำให้มี พระภิกษุสามเณร บัณฑิตาชนรุ่นใหม่ มีโอกาสรู้จัก ส่วนโมกขพลาราม และ พุทธทาสภิกขุ ผ่านวารสารนี้ เช่น พระราชันนันทนุณี (ปัญญานันทภิกขุ) พระราชญาณคาวี (บุญชวน เขมาภิรัตน์) ฯลฯ แม้แต่ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ภาวนารเถระ) ประธานกรรมการมหาเถรสมาคมสมัยนั้น ก็ยังเดินทางไปเยี่ยมส่วนโมกข- พลาราม ขณะดำเนินงานไปเพียง 6 ปี เท่านั้น และความเป็นหนังสือที่นำทางสติปัญญาใน เวลานั้น เป็นเหตุชักจูงให้ฆราวาสหลายคนหันมาสนับสนุนงานของส่วนโมกขพลาราม ในเวลา ต่อมา เช่น พระยาฉัตรธรรมประคัลภ์ (วงศ์ ลักขณ) พระยาภะรตราษฎ์พิช พระยา- กุลยพาศ์สุวามิถ์ (ปิ่นท์ ปัทมสถาน) ปรีดี พนมยงค์ สัญญา ธรรมศักดิ์ และ กุหลาบ สายประสิทธิ์ เป็นต้น ปัจจุบันวารสารนี้ยังจัดพิมพ์อยู่โดยคณะกรรมทาน โขธา ออกรายสามเดือน (พระประชา ปสฺนุนธุมโฆ และ สันติสุข โสภณสิริ 2529 : 60-61)

ส่วนการแต่ง และแปลหนังสือพุทธศาสนาที่สำคัญนั้น สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณโปรดเกล้าฯ แต่งและเรียบเรียงหนังสือไว้มากมายเรื่อง เช่น ทรงนิพนธ์เรื่อง สามเณรสุสิกขา กับทรงแปลพระคัมภีร์ อภิธานปิฎก เป็นภาษาไทย ซึ่งค้นฉบับเดิมเป็นภาษาบาลี แต่งโดยพระโมคลกตยาช ชาวลังกา ประมาณ พ.ศ. 1695-1700 (กรมการศาสนา 2525 : 249)

สถาบันการศึกษาของสงฆ์ 2 แห่ง คือ "มหามกุฏราชวิทยาลัย" ก็ยังคงดำเนินงานต่อไป ส่วน "มหาธาตุวิทยาลัย" ก็มีการจัดตั้ง "มูลนิธิมหาธาตุวิทยาลัย" เมื่อ พ.ศ. 2467 เพื่อนำดอกผลมาใช้บำรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมต่อไป (มนัส เกิดปรากฏ 2527 : 82)

สำหรับหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องกับกิจการพุทธศาสนานั้น ใน พ.ศ. 2469 โปรดฯ ให้ย้ายกรมธรรมการ กลับเข้ามาร่วมกับกระทรวงศึกษาธิการอย่างเต็ม และเปลี่ยนชื่อกระทรวงศึกษาธิการ เป็น "กระทรวงธรรมการ" อย่างเต็ม ทั้งนี้ เพราะทรงมีพระราชดำริว่าการศึกษาของชาติ ไม่ควรแยกจากวัด (พระโสภณคณาภรณ์ 2522 : 39)

ต่อมา พ.ศ. 2475 มีการก่อตั้ง "ยุวพุทธศาสนิกสมาคม" เพื่อส่งเสริม และเผยแพร่มหาพุทธศาสนา (พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย 2528 : 1)

ศูนย์วิทยพัชยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สมัยรัชกาลที่ 8 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล (พ.ศ. 2477-2489)

ในสมัยนี้ มีการแปลและจัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทย (แต่ยังไม่แล้วเสร็จ) มีการก่อตั้งสมาคม มูลนิธิทางพุทธศาสนา ซึ่งมีการผลิตหนังสือพุทธศาสนาด้วย ตลอดจน สถาบันการศึกษาของสงฆ์ และหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องกับกิจการพุทธศาสนา มีการพัฒนาการขึ้น การเผยแพร่ธรรมะในสมัยนี้ นอกจากการแต่ง แปลหนังสือพุทธศาสนาแล้ว ยังเริ่มมีการแสดงปาฐกถาธรรม แล้วมีการมารวบรวมเรียบเรียงจัดพิมพ์เป็นหนังสือ

สมัยนี้ การพิมพ์ การผลิตหนังสือซบเซา เพราะปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำ โดยเฉพาะระหว่าง พ.ศ. 2485-2489 เมืองไทยได้รับความกระทบกระเทือนจากสงครามโลกครั้งที่ 2 ทำให้อุปสงค์การพิมพ์มีราคาแพง กระดาษขาดแคลน ต้องใช้กระดาษที่ผลิตภายในประเทศ ซึ่งมีคุณภาพต่ำ ทำให้มีการพิมพ์หนังสือน้อยลง แต่เมื่อสงครามเลิกแล้ว กิจการพิมพ์ก็จึงเริ่มขึ้นอีกครั้งหนึ่ง (ถำจร สติรกุล 2523 : 216) และสมัยนี้ยังมีความนิยมจัดพิมพ์หนังสือพุทธศาสนาจำหน่าย และแจกในงานศพ งานมงคลต่างๆ โรงพิมพ์ที่จัดพิมพ์หนังสือในสมัยนี้ มีทั้งที่คงมาแล้วในสมัยก่อนๆ และที่คงขึ้นใหม่* และ ยังมีการจัดตั้ง โรงพิมพ์ศาสนศึกษา ของกรมธรรมการ ใน พ.ศ. 2483 (กรมการศาสนา 2512 : 165)

ผลงานที่เด่นในการผลิตหนังสือพุทธศาสนา คือ การริเริ่มดำเนินการแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทย เป็นครั้งแรก โดยการสนับสนุนของรัฐบาล การดำเนินงานแปลพระไตรปิฎกจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทย ได้กระทำกันมาเป็นเวลาช้านานแล้ว ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา สมัยกรุงสุโขทัย มาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ส่วนใหญ่จะมีการแปลเฉพาะ "พระสุคตันคปิฎก" ส่วน "พระวินัยปิฎก" และ "พระอภิธรรมปิฎก" นั้น ผู้แปลมักจะคัดเลือกแปลเฉพาะส่วนที่ข้องการ คำนำนานโวหารการแปลก็ค้างกันไป เพราะค้างผูกสมัยกัน ต่อมาใน พ.ศ. 2483 สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (แพ ติสุสเทว) แห่งวัดสุทัศน์เทพวราราม ทรงปรารภว่า ถ้าสามารถดำเนินการแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทยจนครบบริบูรณ์ ก็จะเป็นอุปการคุณแก่พุทธบริษัทชาวไทยอย่าง

* ฎรายชื่อโรงพิมพ์ในสมัยนี้ จากงานวิจัยของ พรทิพย์ โล่ห์วีระ (2528 : 101-114) และ งานวิจัยของ ฐิตยารักษ์ อินทวงศ์ (2529 : 177-183) มีการรวบรวมบรรณานุกรมหนังสือพุทธศาสนาหายาก ที่จัดพิมพ์ในสมัยรัชกาลนี้ไว้ด้วย

ใหญ่หลวง จึงควรที่จะแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทยให้ครบทั้ง 3 ปิฎก กระจ่าง-
 ธรรมการ และรัฐบาลสมัยนั้นก็เห็นชอบด้วย การแปลพระไตรปิฎกครั้งนี้อยู่ในพระบรม-
 ราชูปถัมภ์ คณะกรรมการได้เริ่มดำเนินงานตั้งแต่ปลายปี พ.ศ. 2483 โดยแบ่งงานแปล
 และจัดพิมพ์ออกเป็น 2 ประเภท คือ (1) แปลโดยอรรถ ตามความในพระบาลีของ
 พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ สำหรับพิมพ์เป็นเล่มสมุก เรียกว่าพระไตรปิฎกภาษาไทย (2)
 แปลโดยสำนวนเทศนา สำหรับพิมพ์ลงในใบลานเป็นคัมภีร์เทศนา เรียกว่าพระไตรปิฎก
 เทศนาฉบับหลวง เมื่อ พ.ศ. 2484 สำเร็จปิฎกละ 1 เล่ม พร้อมตำนานพระไตรปิฎก
 1 เล่ม ให้นำทูลฯเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล แต่ในเวลานั้น
 ประเทศไทยตกอยู่ในภาวะของสงครามโลกครั้งที่ 2 ทำให้วัสดุอุปกรณ์การพิมพ์มีราคา
 แพงขึ้น จึงงดการพิมพ์ไว้ชั่วคราว แต่การแปลและตรวจสอบสำนวนคำแปลยังดำเนินงานอยู่
 ส่วนพระไตรปิฎกเทศนาฉบับหลวงได้ถูกแปลเป็นสำนวนเทศนาตามเจ้าในพระบาลีแล้ว
 แต่ยังไม่เสร็จ ก็พอดีสิ้นรัชกาลเสียก่อน (พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่
 1... 2525 ก : หน้าที่ปรารภ 9-11)

ส่วนการก่อตั้งสมาคมทางพุทธศาสนานั้น เริ่มเมื่อวันที่ 28 กุมภาพันธ์ 2476
 มีพุทธมามกะคณะหนึ่งลงมติก่อตั้ง "พุทธธรรมสมาคม" ขึ้น เพื่อเผยแพร่พุทธศาสนาให้
 แพร่หลายให้เข้าถึงบุคคลทุกชั้น ทุกสถาน ทุกกาล ผู้ที่ก่อตั้งในระยะแรกที่สำคัญ คือ
 หลวงสิริราชไมตรี หลวงวรพากย์ทิพย พระราชธรรมนิเทศ หลวงรณสีหิทธิชัย และ
 สัจญาธรรมศักดิ์ (พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย 2529 : 7-8) นับว่าความคิดที่
 พระราชาจะก่อตั้งสมาคมเพื่อเผยแพร่พุทธศาสนายังไม่เคยมีมาก่อน เนื่องจากสาเหตุ
 2 ประการ คือขณะนั้นเป็นสมัยเพิ่งเปลี่ยนแปลงการปกครองใหม่ๆ คนไทยจึงมีความคิด
 ริเริ่มใหม่ๆ ในทุกด้าน และขณะนั้นมีพระภิกษุชาวอิตาลีเปลี่ยนชื่อ "พระโลกนาถ" ได้
 เดินทางเข้ามาในเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. 2476 เพื่อชักชวนพระภิกษุสามเณรไทยให้
 ร่วมเดินทางไปเผยแพร่พุทธศาสนาทั่วโลก * ทำให้พุทธศาสนิกชนชาวไทยเกิด

* ในขณะนั้นมีพระภิกษุสามเณรได้เดินทางติดตามพระโลกนาถ ไปเผยแพร่
 พุทธศาสนาในต่างประเทศเป็นอันมาก เช่น ปัญญานันทภิกขุ อติตสามเณรกรุณา กุศลาคีธ
 ภาว (พระประชา ปสนุนธุมโฆ และ สันติสุข โสภณสิริ 2529 : 71)

ความตื่นตัวในอันที่จะมีส่วนร่วมในการส่งเสริมเชิดชูและเผยแพร่พุทธศาสนาเป็นอีกกำลังหนึ่งจากคณะสงฆ์ไทย (พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย 2511 : 1-3) ต่อมา พ.ศ. 2484 พุทธธรรมสมาคมจึงเปลี่ยนชื่อเป็น "พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย" * (พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย 2528 : 1)

การผลิตหนังสือของ "พุทธธรรมสมาคม" เริ่มการเผยแพร่ในรูปวารสารชื่อ **พุทธธรรม** ** ซึ่งออกรายเดือน เริ่มพิมพ์เมื่อเดือนพฤษภาคม 2477 เพื่อเผยแพร่พุทธศาสนา และแถลงกิจการของสมาคมฯ จัดพิมพ์ได้เพียง 1 ปี จนถึงฉบับเดือนพฤษภาคม 2478 ก็ต้องหยุดพิมพ์ เพราะค่าใช้จ่ายมาก ต่อมา พ.ศ. 2478 ยังได้จัดสร้างหนังสือใบลานพระธรรมเทศนาสั่งสอนประชาชน จำนวน 140 จบ แล้วให้ชาหลวงประจำแต่ละจังหวัดมารับไป เมื่อ พ.ศ. 2479 มีการออกหนังสือชุด "รำลึก" จัดพิมพ์ปีละ 4 เล่ม พิมพ์เนื่องในโอกาสวันสำคัญทางพุทธศาสนา มีหนังสือ "มาฆรำลึก" "วิสาขรำลึก" "วิสาขบูชารำลึก" (เข้าพรรษา) และ "ปวารณารำลึก" (ออกพรรษา) จัดพิมพ์ช่วง พ.ศ. 2479-2482 ก็หยุดพิมพ์ เพราะค่าใช้จ่ายไม่เพียงพอ จึงเปลี่ยนมาจัดพิมพ์ หนังสือแถลงการณ์ของพุทธสมาคมฯ เป็นชนิดหนังสือย่อย ไม่มีกำหนดออกแน่นอน จัดพิมพ์ตามกำลังเงิน จนถึง พ.ศ. 2485 เกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 จึงหยุดพิมพ์ ทั้งนี้เพราะขาดอุปกรณ์การพิมพ์ ต่อมาสงครามเลิก จึงได้เริ่มการพิมพ์หนังสืออีก (พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย 2511 : 1-8)

ส่วนการจัดตั้งมูลนิธิทางพุทธศาสนานั้น เมื่อ พ.ศ. 2476 มีการจดทะเบียนทรัพย์สินของมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็น "มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย" *** เพื่อนำกอกผลจากทรัพย์สินมูลนิธิ มาช่วยบำรุงอุดหนุนการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณร และส่งเสริมการเผยแพร่พุทธศาสนา และยังมีการจัดตั้งกองตำรา ประกอบด้วยพระเถระและคฤหัสถ์ผู้มีความรู้ ช่วยกันเรียบเรียงชำระตำราทางพุทธศาสนา (มหามกุฏราชวิทยาลัย 2521 ข : 213-219)

* ปัจจุบันตั้งอยู่ที่ เลขที่ 41 ถนนพระอาทิตย์ แขวงชนะสงคราม เขตพระนคร กรุงเทพฯ

** ต่อมาเมื่อพุทธสมาคมแห่งประเทศไทยมีเงินทุน จึงได้เริ่มจัดพิมพ์วารสาร **พุทธธรรม** ขึ้นใหม่เมื่อเดือนตุลาคม 2494 จนถึงปัจจุบัน ออกเป็นรายสองเดือน เพื่อเผยแพร่บทความ ธรรมบรรยาย ข่าวสารทางพุทธศาสนา

*** ปัจจุบันตั้งอยู่หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร ถนนพระสุเมรุ เขตพระนคร กรุงเทพฯ

นอกจากนี้ใน พ.ศ. 2478 สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว. ชื่น นพวงศ์) ครั้งทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร ได้ทรงริเริ่มกิจการของ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หลังจากหยุดกิจการไประยะหนึ่ง (มหามกุฏราชวิทยาลัย 2521 ช. : 69) มีการจัดพิมพ์หนังสือหลักสูตร และแบบประกอบนักเรียน หลักสูตร และแบบประกอบแผนกบาลี ที่ใช้ในการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณร มีการจัดพิมพ์พระคัมภีร์พุทธศาสนา หนังสือพุทธศาสนาทั่วไป เพื่อเผยแพร่กิจการจำหน้าอยู่ใน ราคาถูก และนอกจากนี้มหามกุฏราชวิทยาลัยยังรับจัดพิมพ์ฉบับ และรับจัดพิมพ์หนังสือที่ ประชาชนทั่วไปมาจ้างพิมพ์ในโอกาสต่างๆ เช่น งานศพ งานมงคล ฯลฯ

ต่อมาวันที่ 30 ธันวาคม 2488 สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ขณะทรงพระยศเป็นสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์) ในฐานะทรงเป็นนายกกรรมการของ มหามกุฏราชวิทยาลัย) และพระเถรานุเถระ ได้ประกาศตั้ง "สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย" โดยอาศัยนามเดิมของมหามกุฏราชวิทยาลัย ให้เป็นสถาบันการศึกษา ชั้นสูงของคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ในรูปมหาวิทยาลัยพุทธศาสนาเป็นแห่งแรกในไทย เพื่ออบรมพระภิกษุสามเณรให้มีความรู้ ความสามารถ ปฏิบัติศาสนกิจได้ ตามพระราชประสงค์เดิมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และมีจุดมุ่งหมายขยายวัตถุประสงค์ขั้นมูลฐานของมหามกุฏราชวิทยาลัยให้กว้างขวางออกไปด้วย

(สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย 2515 : 273-275)

* คือ (1) เพื่อเป็นสถานศึกษาพระพุทธศาสนา (2) เพื่อให้เป็นสถานศึกษาวิชาทั้งของชาติไทย และต่างชาติ (3) เพื่อให้เป็นสถานเผยแผ่พระพุทธศาสนา (4) เพื่อเป็นสถานให้พระภิกษุสามเณรได้ศึกษา แล้วมีความรู้ ความสามารถในการบำเพ็ญประโยชน์แก่ประชาชนได้ดียิ่งขึ้น (5) เพื่อเป็นสถานให้พระภิกษุสามเณรได้ศึกษาแล้ว มีความรู้ความสามารถในการค้นคว้า ใฝ่คว้า อภิปรายธรรมได้อย่างกว้างขวางแก่ชาวไทย และชาวต่างประเทศ (6) เพื่อเป็นสถานศึกษาให้พระภิกษุสามเณรได้ศึกษาแล้วมีความรู้ เป็นกำลังสำคัญในการจรดงพระพุทธศาสนา และเป็นศาสนทายาทที่เหมาะสม (7) เพื่อความเจริญก้าวหน้า และคงอยู่ของพระพุทธศาสนา (สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย 2515 : 365-366) เป็นส่วนหนึ่งของมหามกุฏราชวิทยาลัย มีการบริหารงานประสานงานกัน แต่ก็ เป็นหน่วยงานที่ดำเนินงานอย่างเป็นเอกเทศ ปัจจุบันตั้งอยู่ในบริเวณ วัดบวรนิเวศวิหาร ถนนพระสุเมรุ เขตพระนคร กรุงเทพฯ

หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับกิจการพุทธศาสนาก็มีการพัฒนาการขึ้น โดยใน พ.ศ. พ.ศ. 2484 มีการเปลี่ยนชื่อ กระทรวงธรรมการเป็น "กระทรวงศึกษาธิการ" มี "กรมธรรมการ" มีอำนาจหน้าที่เกี่ยวกับการศาสนา และในปีเดียวกันนี้ กรมธรรมการ ได้เปลี่ยนชื่อเป็น "กรมการศาสนา" (กฤษณา สินไชย 2525 : 76-77)

การแปลหนังสือพุทธศาสนาที่สำคัญก็มีเช่นกัน โดยเฉพาะผลงานแปลหนังสือของพุทธทาสภิกขุ แห่งสวนโมกขพลาราม ได้เริ่มงานแปลพระไตรปิฎกภาษาบาลีเป็นภาษาไทย ลงในหนังสือพิมพ์ พุทธศาสนา โดยเริ่มแปลชุดจากพระโอษฐ์ที่เป็นพุทธวจนะล้วนๆ มีเรื่อง อริยสัจจากพระโอษฐ์ พุทธประวัติจากพระโอษฐ์ ฯลฯ นอกจากนี้พุทธทาสภิกขุยังได้แปลหนังสือพุทธศาสนาจากภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย ที่สำคัญ เช่น ลัทธิการปฏิรูป ซึ่งแปลไว้เมื่อ พ.ศ. 2480 (พระประชา ปสนุนธุมโม และ สันติสุข โสภณศิริ 2529 : 327)

สมัยนี้เริ่มมีการเรียบเรียงปาฐกถาธรรมมาจัดพิมพ์เป็นหนังสือ โดยเมื่อ พ.ศ. 2483 พุทธทาสภิกขุเริ่มได้รับการอาราธนาให้ไปปาฐกถาธรรมครั้งแรกที่ "พุทธธรรม-สมาคม" กรุงเทพมหานคร ในหัวข้อ "วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม" ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ใหม่ในการเผยแพร่พุทธศาสนาในเวลานั้น ในระยะแรกจะมีผู้จดชวเลขแล้วมาตรวจแก้ไขลงในหนังสือพิมพ์ พุทธศาสนา ต่อมาพุทธทาสภิกขุก็มักได้รับการอาราธนาให้ไปแสดงปาฐกถาธรรมที่สถานที่ต่างๆหลายแห่ง ทั้งหน่วยงานราชการ สถานศึกษาต่างๆ วัด เช่น โรงพยาบาลสงฆ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วัดนรนาถสุนทริการาม ฯลฯ ตลอดจนยังมีโอกาสไปแสดงปาฐกถาธรรมยังต่างจังหวัดด้วย เช่น ที่เชียงใหม่ ราชบุรี ฯลฯ ผลของการปาฐกถาธรรมต่างๆเหล่านี้ ภายหลังมีการถอดข้อความจากเทปบันทึกเสียงมารวบรวมเรียบเรียงจัดพิมพ์เป็นหนังสือ ทำให้มีหนังสือธรรมะในลักษณะที่เรียบเรียงจากปาฐกถาธรรมเพิ่มขึ้น เช่น หนังสือเรื่อง ภูเขาแห่งวิถีการเข้าถึงพุทธธรรม ฯลฯ (พระประชา ปสนุนธุมโม และ สันติสุข โสภณศิริ 2529 : 319-335)

สมัยรัชกาลที่ 9 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช (พ.ศ. 2489-ปัจจุบัน)

ผู้วิจัยแบ่งพัฒนาการการผลิตหนังสือพุทธศาสนาภาษาไทยเป็น 2 ระยะ คือ

ก. ระยะแรก (ระหว่าง พ.ศ. 2489-2519)

ข. ระยะปัจจุบัน (ระหว่าง พ.ศ. 2520-2527)

ก. ระยะแรก (ระหว่าง พ.ศ. 2489-2519)

ในระยะแรกนี้ สถาบันการศึกษาของสงฆ์ หน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องกับกิจการพุทธศาสนาที่พัฒนาขึ้น มีการตั้งองค์การ สมาคม มูลนิธิทางพุทธศาสนาหลายแห่ง ซึ่งมีผลสะท้อนทำให้มีการผลิตหนังสือพุทธศาสนาหลายประเภทขึ้น เช่น หนังสือหลักสูตรพระอภิธรรม หนังสือสำหรับนักเรียนโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์ ฯลฯ การเผยแพร่พุทธศาสนาไปต่างประเทศทำให้มีการแปลหนังสือพุทธศาสนาภาษาไทยเป็นภาษาต่างประเทศเพิ่มขึ้น มีการตรวจชำระ แปลพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับต่างๆ ตลอดจนพระคัมภีร์ทางพุทธศาสนาพิมพ์เผยแพร่เพิ่มขึ้น มีการผลิตหนังสือพุทธศาสนาโดยคณะ มูลนิธิ สำนักพิมพ์ต่างๆ ที่รวบรวมจากธรรมบรรยายของพุทธศาสนิกชน ระยะแรกนี้เองมีการก่อตั้งของพุทธบริษัท "ชาวอโศก" ที่เริ่มผลิตหนังสือธรรมะเผยแพร่ และ มีการพิมพ์วารสารทางพุทธศาสนาเพิ่มขึ้นหลายชื่อ

ในระยะแรก กิจการพิมพ์ในไทย มีการปรับปรุงพัฒนาขึ้น โรงพิมพ์ซึ่งเดิมมีอยู่แต่ในพระนคร ได้ขยายไปยังภูมิภาคต่างๆ ทั่วประเทศ (คำธร สติรกุล 2523 : 217) โรงพิมพ์ สำนักพิมพ์ ที่จัดพิมพ์หนังสือธรรมะ* โดยตรง เช่น โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย โรงพิมพ์การศาสนา** โรงพิมพ์ธรรมทาน (ของคณะธรรมทาน ไซยา) โรงพิมพ์เจริญธรรม โรงพิมพ์คณะพุทธนิคม (เชียงใหม่) โรงพิมพ์คลังนานาธรรม (ขอนแก่น) โรงพิมพ์ธรรมบรรณาการ โรงพิมพ์ธรรมวิทยาการ โรงพิมพ์คำรงธรรม

* สืบจากรายชื่อโรงพิมพ์จาก รายชื่อหนังสือพุทธศาสนาภาคภาษาไทย
ตอน 1 โดย สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย (2508)

** จัดตั้งขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2483 ชื่อ โรงพิมพ์ศาสนศึกษา ต่อมา พ.ศ. 2495 เปลี่ยนชื่อเป็น โรงพิมพ์การศาสนา (กรมการศาสนา 2523 : 84)

โรงเรียนนานาชาติธรรมสภา โรงเรียนรุ่งเรืองธรรม โรงเรียนที่เลื่องเลื่อง โรงเรียนที่-
 ส. ธรรมภักดี ฯลฯ

เมื่อได้จัดตั้ง "สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย" * (พ.ศ. 2488) และ
 "มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย" ** (พ.ศ. 2490) เป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์แล้ว สถาบัน
 การศึกษาของสงฆ์ทั้ง 2 แห่ง มีงานที่สะท้อนถึงการผลิตหนังสือพุทธศาสนา ดังนี้

พ.ศ. 2502 สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย ได้จัดตั้งคณะกรรมการ
 ฝ่ายบริหาร และวิชาการขึ้นตรงต่อเลขาธิการ มี "แผนกคณควา" มีหน้าที่คณควา
 สร้างตำราเกี่ยวกับพุทธศาสนา และ วิชาอื่นๆที่ทางมหาวิทยาลัยสงฆ์แห่งนี้กำหนดให้
 จัดทำ (สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย 2515 : 275)

ใน พ.ศ. 2502 เช่นกัน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้จัดตั้ง "แผนก-
 ธรรมวิจัย" (ต่อมา พ.ศ. 2512 ยกฐานะเป็นสำนักธรรมวิจัย) มีกิจกรรมหลายประการ
 ที่สำคัญคือ การพิมพ์หนังสือธรรมะ ตำราเรียนเผยแพร่บางโอกาส ตลอดจนส่งเสริมการ
 ศึกษาคณควาทางพุทธศาสนา (สิริวัฒน์ คำวันสา และ ทองพรรษ ราชภักดี 2525 :
 226-227) และมี "กองวิชาการ" รับผิดชอบด้านหลักสูตร หนังสือตำราต่างๆของ
 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ในระยะแรกนี้ นอกจากการศึกษาฝ่ายคณะสงฆ์ได้มีการพัฒนาขึ้นแล้ว ยังเริ่ม
 มีการศึกษาคณะพระอภิธรรม ทำให้การศึกษาพุทธศาสนาได้ขยายไปสู่ฝ่ายคฤหัสถ์คือ
 ซึ่งมีผลสะท้อน ทำให้มีการผลิตหนังสือพุทธศาสนาเพิ่มขึ้นเช่นกัน

---

* มีการจัดตั้งระเบียบและหลักสูตรสำหรับใช้ในสถาบันการศึกษาของสงฆ์
 เมื่อ 11 มิถุนายน 2489 ต่อมา 16 กันยายน 2489 จึงเริ่มเปิดให้การศึกษาแก่พระภิกษุ
 สามเณรเป็นครั้งแรก (สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย 2515 : 365-366)

** เริ่มการศึกษาในรูปแบบมหาวิทยาลัยสงฆ์โดยสมบูรณ์ ตามมติของพระเถระ
 แห่งคณะสงฆ์ไทย เมื่อ 9 มกราคม 2490 เปิดดำเนินการศึกษาเมื่อ 10 กรกฎาคม
 2490 ต่อมา พ.ศ. 2512 มีคำสั่งของมหาเถรสมาคม เรื่องการศึกษาของมหาวิทยาลัย-
 สงฆ์ ทำให้สถาบันการศึกษาของสงฆ์ทั้ง 2 แห่ง มีระบบการบริหารขึ้นอยู่กับทาง
 มหาเถรสมาคม โดยตรง (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2526 : 233-234)

ใน พ.ศ. 2490 เริ่มมีการศึกษาพระอภิธรรมในไทยขึ้น โดยมีการจัดตั้ง "โรงเรียนมโนธรรม" ที่วัดระฆังโฆสิตาราม บางกอกน้อย ธนบุรี ทำเนียบการสอนโดย อุบาสกชาวพม่าผู้มีความรู้แตกฉานค่านพระอภิธรรม ชื่อ สาย สายเกษม ตามคำชักชวนของ พระภาวนาภิรามเถระ (สุข ปาโร) ที่จาริกไปศึกษาค้นคว้าพระอภิธรรม และ วิปัสสนาธุระทั่วประเทศ และไปพบอุบาสกผู้นี้ มีนักศึกษามาเล่าเรียนเป็นอันมาก มีทั้งพระภิกษุสามเณร อุบาสก อุบาสิกา แต่สาย สายเกษม สอนอยู่เพียง 2 ปี ก็ถึงแก่กรรม โรงเรียนจึงปิดการสอน คณะศิษย์เหล่านี้จึงพากันไปศึกษาพระอภิธรรมต่อที่ สำนักวัดปรก-พม่า เขตยานนาวา กรุงเทพมหานคร สอนโดย พระภิกษุทันตะวิลาส

ต่อมา พ.ศ. 2492 สภาการพุทธศาสนาแห่งประเทศไทยได้จัดส่งพระเถระพม่าระดับบัณฑิต ชั้นธัมมาจริยะ 2 รูป มายังประเทศไทย ตามคำขอของ พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ผ่านเอกอัครราชทูตพม่าประจำประเทศไทย โดยมี พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ มาสอนพระอภิธรรม ณ วัดระฆังโฆสิตาราม และ พระเศชินทะ ธัมมาจริยะ มาสอนพระอภิธรรม ณ วัดสามพระยา และวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ นับเป็นการเริ่มต้นการศึกษาพระอภิธรรมปฏิถ้อยอย่างเป็นทางการมั่นคงในไทย มีพระภิกษุสามเณร อุบาสก อุบาสิกา มาศึกษาเล่าเรียนเป็นอันมาก เมื่อโรงเรียนอภิธรรมปฏิถ้อยเจริญก้าวหน้าขึ้น ในเวลาต่อมา พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ได้ตั้งโรงเรียนชื่อว่า "โรงเรียนพระอภิธรรมโชติกะ-วิทยาลัย" ณ อภิธรรมมหาวิทยาลัย วัดระฆังโฆสิตาราม ใต้วงหลักสุทรพระอภิธรรม ชั้นนักศึกษา 9 ชั้น (มีชั้นจุฬอภิธรรมิกะตรี โท เอก ชั้นมัธยมอภิธรรมิกะตรี โท เอก และ ชั้นมหาอภิธรรมิกะตรี โท เอก) ชั้นอาจารย์ 6 ชั้น (มีชั้นอภิธรรมกถิกะตรี โท เอก ชั้นอภิธรรมาจริยะตรี โท เอก) (พระพิมลธรรม และคนอื่นๆ 2526 : 142-147)

ในระยะต่อมามีการเปิดสำนักพระอภิธรรมสาขาในต่างจังหวัดหลายแห่ง พระพระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ได้อำนวยการสอนอยู่ 12 ปี ได้อาพาธและมรณภาพใน พ.ศ. 2509 คณะศิษย์จึงได้ก่อตั้ง "มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ" เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่ท่าน ใน พ.ศ. 2510 และในปีเดียวกันนี้คณะศิษย์ยังได้ก่อตั้งสถานศึกษาพระอภิธรรมชื่อ "อภิธรรมโชติกะ-วิทยาลัย" ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ เปิดทำการสอนเมื่อ พ.ศ. 2511 เปิดรับนักศึกษาทั้งพระภิกษุสามเณร แมชี อุบาสก อุบาสิกา (พระครูสังวรสมาธิวัตร 2526 : 11-12)

เหตุการณ์สำคัญเกี่ยวกับพุทธศาสนาในระยะแรกนี้คือ ใน พ.ศ. 2500 มีงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษกึ่งพุทธกาล ซึ่งรัฐบาลไทยก็ได้จัดแปลและพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทย

เป็นอนุสรณ์เนื่องในโอกาสสำคัญนี้ด้วย (กรมศาสนา 2525 : 317)

และหลังจากงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษแล้ว ได้เริ่มมีความเคลื่อนไหวของ
ยุวพุทธชน โดยเมื่อวันที่ 13 กรกฎาคม 2501 มีการก่อตั้ง "โรงเรียนพุทธศาสนาวัน-
อาทิตย์" * ขึ้น เปิดสอนเป็นแห่งแรกในเมืองไทย ณ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดย
มีวัตถุประสงค์เพื่อ ส่งเสริมความรู้ทางพุทธศาสนาตามสมควรแก่วัยของเด็ก ปลุกฝังด้าน
ศีลธรรม และวัฒนธรรมที่ดี ตลอดจนให้รู้จักบำเพ็ญประโยชน์ และเพื่อการเผยแพร่มุทธ-
ศาสนา นับเป็นโรงเรียนที่เปิดสอนวิชาพุทธศาสนาและจริยธรรมสำหรับเด็กชาย แม้ใน
สถาบันการศึกษา และมหาวิทยาลัยต่างๆ ก็มีนิสิต นักศึกษาได้จัดตั้ง ชุมนุมพุทธศาสนาใน
ชื่อต่างๆ เรียกว่า กลุ่มศาสนาและประเพณี (กรมศาสนา 2525 : 58-59)

นอกจากมีความสนใจศึกษาพุทธศาสนาเพิ่มขึ้นใน ฝ่ายคฤหัสถ์ ฝ่ายเยาวชนแล้ว
และจากนโยบายให้มีการติดต่อกันระหว่างชาวพุทธในต่างประเทศ ในวาระฉลอง 25
พุทธศตวรรษ ทำให้มีการเคลื่อนไหวติดต่อกันระหว่างชาวพุทธไทย กับชาวพุทธต่างประเทศ
ภายหลัง พ.ศ. 2500 ค่าเงินไปอย่างไ้ผล มีชาวต่างประเทศติดต่อเข้ามาศึกษา และกุ
กิจการพุทธศาสนาในไทยเพิ่มขึ้น (กรมศาสนา 2526 : 314) การศึกษา
พุทธศาสนาสมัยนี้ จึงแพร่ขยายไปอย่างกว้างขวางทั้งในและต่างประเทศ ซึ่งมีผลสะท้อน
ทำให้มีการผลิตหนังสือพุทธศาสนาเพิ่มขึ้น

ส่วนการก่อตั้ง องค์การ สมาคม มูลนิธิต่างๆทางพุทธศาสนา ซึ่งเป็นแหล่ง
ผลิตหนังสือพุทธศาสนา (เฉพาะงานวิจัย) มีความเป็นมาและพัฒนาการ ดังนี้

ใน พ.ศ. 2493 มีการก่อตั้ง "องค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก" ** โดย
ความริเริ่มของ ดร. คุณปาล ปิยะเสนา มาลาลาเชเกรา ผู้เห็นว่าชาวพุทธไม่ค่อยได้
ติดต่อกัน จึงเชิญผู้แทนชาวพุทธ 28 ชาติ รวมทั้งไทยด้วย เข้าร่วมประชุมที่กรุงโคลอมโบ
ศรีลังกา เมื่อ 25 พฤษภาคม 2493 ได้ตกลงให้จัดตั้งองค์การพุทธศาสนาระหว่างชาติขึ้น
ได้ประกาศใช้ธรรมนูญขององค์การเมื่อ 6 มิถุนายน 2493 มี ดร. มาลาลาเชเกรา
เป็นประธาน สำนักงานใหญ่อยู่ที่กรุงโคลอมโบ ต่อมา พ.ศ. 2501 ย้ายสำนักงานใหญ่

* เดิมสังกัด "แผนกธรรมวิจิตร" ต่อมา พ.ศ. 2505 ประกาศตั้งเป็นแผนก
ต่างหาก สังกัดสำนักอธิการบดี (เสฐียร พันธงชัย 2521 : 11) ปัจจุบันมีโรงเรียน
พุทธศาสนาวันอาทิตย์ทั่วประเทศ 250 แห่ง กรมศาสนาให้ความอุปถัมภ์ (กรมการ-
ศาสนา 2525 : 58)

** ใช้ชื่อย่อว่า องค์การ พ.ศ.ล.

ไปอยู่ที่ กรุงย่างกุ้ง ประเทศพม่า มี อุจันทุนเป็นประธานองค์การ ต่อมา พ.ศ. 2506 เมื่อพม่าเกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง จึงมีการย้ายสำนักงานใหญ่มาตั้งในประเทศไทย และต่อมา พ.ศ. 2512 มีการประชุมครั้งที่ 9 ขององค์การ พ.ส.ล. ที่มาเลเซีย ลงมติเป็นเอกฉันท์ให้ สำนักงานเลขาธิการตั้งอยู่ในไทยเป็นการถาวร* โดยมี ม.จ.หญิง ทุนพิศมัย ศิสกุล ทรงเป็นประธานองค์การ พ.ส.ล. ระหว่าง พ.ศ. 2507-2527** (กรมการศาสนา 2526 : 438)

ต่อมา พ.ศ. 2505 คณะนักศึกษามหาวิทยาลัยมหานาคกลุ่มหนึ่ง อันมี ประเวศ อมรพันธ์ เป็นผู้ริเริ่มงาน ได้จัดตั้ง "สมาคมศูนย์คณค้ำทางพระพุทธศาสนา" ขึ้น มีวัตถุประสงค์สำคัญในด้านวิชาการ การเผยแพร่ และบริการทางพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะ ด้านวิชาการ จะรวบรวมคำสอนในพระพุทธศาสนา แปลอรรถกถา ฎีกา และเอกสารทางพระพุทธศาสนาจากภาษาต่างประเทศให้เป็นภาษาไทย และจากภาษาไทยให้เป็นภาษาต่างประเทศ วิจัยเอกสารเกี่ยวกับพระธรรมวินัย ตลอดจนตรวจสอบให้ถูกต้อง ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีโครงการบัณฑิต เพื่อผลิตผู้รู้ทั้งภาษาบาลี และธรรมะชั้นสูง แปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาให้เป็นภาษาไทย ฯลฯ ต่อมาวันที่ 3 ธันวาคม 2506 สมเด็จพระสังฆราช ญาณโทยมหาเถระ (อยู่ ญาณโทย) และคณะกรรมการสมาคมฯ ได้เข้าเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช และทูลเกล้าฯ ถวายพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่สมาคมฯ แปลและพิมพ์ขึ้น พร้อมเงินทุนส่วนที่เหลือจากการพิมพ์พระคัมภีร์ จึงได้พระราชทานเงินทุนส่วนนี้คืนมาให้ตั้งเป็นกองทุนพิเศษว่า "ภูมิพลโลกิขุ" โดยพระบรมราชานุญาตให้ใช้พระราชฉายาขณะพระองค์ผนวช เป็นกองทุนเพื่อใช้จ่ายในการแปล และพิมพ์พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาต่อไป ต่อมาวันที่ 2 กรกฎาคม 2515 คณะกรรมการสมาคมฯ เห็นสมควรที่จะขยายและยกกองทุนภูมิพลโลกิขุ เป็น "มูลนิธิภูมิพลโลกิขุเพื่อการคณค้ำทางพระพุทธศาสนา" เพื่อเฉลิมพระเกียรติและนำดอกผลไปใช้จ่ายในการผลิตตำรับตำราทางด้านพระพุทธศาสนา และเพื่อความมั่นคงถาวร ต่อมาวันที่ 8 กุมภาพันธ์ 2516 ได้มีการจดทะเบียนเป็นมูลนิธิตามกฎหมาย มีวัตถุประสงค์เพื่อหาทุนในการดำเนินงานของสมาคมศูนย์คณค้ำทางพระพุทธศาสนาให้กว้างขวางขึ้น สนับสนุนโครงการส่งเสริมบัณฑิต ตลอดจนสนับสนุนการคณค้ำ และส่งเสริมพระพุทธศาสนา แบ่งหน่วยงานเป็น 2 แผนก คือ แผนกธุรการ และ

* ปัจจุบันตั้งอยู่ที่เลขที่ 33 ถนนสุขุมวิท แขวงคลองเตย เขตพระโขนง กรุงเทพฯ

** ประธานองค์การ พ.ส.ล. ตั้งแต่ พ.ศ. 2527 เป็นต้นมาคือ สัจญา ธรรมศักดิ์

*** ปัจจุบันตั้งอยู่ที่ตึกสมเด็จพระสังฆราชญาณโทยมหาเถระ บริเวณวัดสระเกศ-ราชวรมหาวิหาร แขวงบ้านบาตร เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย ถนนจักรพรรดิพงษ์ กรุงเทพฯ

แผนกวิชาการ ซึ่งมี 7 หน่วยงานคือ หน่วยปริวรรต หน่วยสอบทานและตรวจชำระ
หน่วยแปล หน่วยเรียบเรียง หน่วยค้นคว้า หน่วยอนุรักษ์ และ หน่วยสังคมสงเคราะห์-
ทางจิต (มูลนิธิภูมิพลโลกจุฬเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา 2519 : 21-38)

พ.ศ. 2508 "อธิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย" เริ่มดำเนินงานโดย พระอุกรคณา-
ภิรักษ์ (ภิกขุวิฑู โฉ โภช) ในระยะแรกมี สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น ปุณฺณสิริ)
เป็นประธานกรรมการ มีบรรพชิตและฆราวาสคณะหนึ่งเป็นกรรมการ ต่อมาวันที่ 7
กุมภาพันธ์ 2510 ใ้รับอนุญาตให้จัดตั้งเป็น "มูลนิธิอธิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย" * มี
วัตถุประสงค์หลายประการ เช่น ชำระและแปลพระคัมภีร์พุทธศาสนา ออกวารสารเกี่ยว
กับพุทธศาสนา จัดตั้งหอสมุดทางพุทธศาสนา จัดให้มีการแสดงธรรม ปาฐกถาธรรม
ตลอดจนเพื่อเผยแพร่พระธรรมคำสั่งสอนทางพุทธศาสนา ส่งเสริมการปฏิบัติสมณะ และ
วิปัสสนา ฯลฯ (มูลนิธิอธิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย 2513 : 19-21)

ด้านพัฒนาการของหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องกับกิจการพุทธศาสนามีดังนี้

ใน พ.ศ. 2495 มีการโอน "กรมการศาสนา" ไปสังกัด "กระทรวงวัฒนธรรม"
ซึ่งตั้งขึ้นใหม่ (กรมการศาสนา 2525 : 64) และเมื่อวันที่ 29 สิงหาคม 2501
มีการยุบเลิกกระทรวงวัฒนธรรม ดังนั้น "กรมการศาสนา" จึงโอนไปสังกัด "กระทรวง-
ศึกษาธิการ" ตามเดิมจนถึงปัจจุบัน (กรมการศาสนา 2527 ข : 55)

งานของกรมการศาสนาที่มีผลสะท้อนทำให้มีการผลิตหนังสือพุทธศาสนาเพิ่มขึ้นคือ

ใน พ.ศ. 2504 กรมการศาสนาได้ตั้ง "หน่วยวิจัยทางพระพุทธศาสนา" ขึ้น
เพื่อรวบรวมสรรพวิชาการทางพุทธศาสนา เพื่อค้นคว้าข้อเท็จจริงบางประการเกี่ยวกับ
พุทธศาสนา และยังเป็นการเผยแพร่พุทธศาสนาแก่ชาวต่างประเทศ โดยมีการจัดทำหนังสือ
พจนานุกรมบาลี-ไทย-อังกฤษ เป็นพจนานุกรม 3 ภาษา ที่แปลทั้งจากภาษาบาลีเป็นภาษา
ไทย และเป็นภาษาอังกฤษ (เป็นเอกสารชุดที่ 1) เริ่มจัดทำพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ. 2505 แต่มีการ
จัดทำเพียงไม่กี่เล่ม ยังไม่ครบตัวอักษร และยังมีจัดทำ นามานุกรมภาษาไทยเกี่ยวกับ
บุคคล สถานที่ เหตุการณ์ และ หลักธรรมทางพุทธศาสนา เป็นภาษาบาลี-ไทย (เป็นเอกสาร
ชุดที่ 2) เริ่มจัดทำพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ. 2506 งานเหล่านี้มีผู้รับผิดชอบเป็นพระราชอาคณ และ
เปรียญผู้ทรงคุณวุฒิหลายรูป (กรมการศาสนา 2505 : คำนำ หน้า ก-ค) แต่เป็นที่น่า
เสียดายว่าเป็นงานที่ค้างกลางคัน ไม่สำเร็จเสร็จสิ้น

* ปัจจุบันตั้งอยู่ที่ เลขที่ 3 หอปฏิบัติ (วาสน์ อุทิศ) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์-
ราชวรมหาวิหาร ถนนมหาธาตุ เขตพระนคร ทำพระจันทร์ กรุงเทพฯ

ต่อมา พ.ศ. 2505 รัฐบาลได้ประกาศใช้ "พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505" * ทำให้คณะสงฆ์เปลี่ยนโครงสร้างการบริหารจากเดิม ที่ใช้ "พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484" ในรัชกาลที่ 8 ไปเป็นโครงสร้างของ "พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ร.ศ. 121" ซึ่งเคยประกาศใช้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่กำหนดให้มหาเถรสมาคมเป็นองค์กรบริหารสูงสุด

ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 "กรมการศาสนา" มีอำนาจหน้าที่อยู่หลายประการ มีประการหนึ่งคือ "จัดการจริยศึกษาแก่ นักเรียน นักศึกษา ประชาชน โดยยึดหลักธรรมในศาสนาเป็นหลัก อุดหนุนส่งเสริมและประสานงานในองค์กร สมาคม เอกชน และสถานศึกษาต่างๆ ดำเนินการให้การศึกษาดูแบบทางค่านิยมธรรมแก่บุคคลทั้งกล่าว" (กระทรวงศึกษาธิการ 2525 : 15) มี "กองศาสนศึกษา" รับสนองงานที่งานนี้ โดยแบ่งหน่วยงานเป็น 3 แผนก คือ แผนกตำราและห้องสมุด แผนกวิจัย และแผนกวิทยาลัยการศาสนา กองนี้มีหน้าที่เกี่ยวกับ การจัดหาและรวบรวมสรรพตำราทั้งภายในและนอกประเทศ ตลอดจนจัดการแต่ง เรียบเรียง และจัดพิมพ์หนังสือ ตำราและอุปกรณ์ทางศาสนา และสอบสวนค้นคว้าหาหลักฐานอันเป็นมูลฐานของการศึกษา ตลอดจนผลิตเจ้าหน้าที่ด้านการศึกษา และครูจริยศึกษา (กรมการศาสนา 2515 : หน้า ๗) ผลงานด้านหนังสือพุทธศาสนาที่สำคัญในระยะแรกคือ มีการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทย 2 ครั้ง คือใน พ.ศ. 2500 และ 2514 **

แหล่งผลิตหนังสือพุทธศาสนาอื่นๆ ทั้งที่ก่อตั้งในสมัยก่อนๆ และก่อตั้งในสมัยนี้มีทั้งที่เป็นสถาบันการศึกษาของสงฆ์ สถานศึกษาพระอภิธรรม สมาคม องค์การ มูลนิธิต่างๆ ต่างก็มีพัฒนาการการผลิตหนังสือพุทธศาสนาหลายประเภทขึ้นเป็นลำดับ ทั้งนี้

"มหามกุฏราชวิทยาลัย" (ซึ่งก่อตั้งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ยังคงจัดพิมพ์หนังสือพุทธศาสนาเผยแพร่ และจำหน่าย ตลอดจนรับจัดพิมพ์หนังสือของประชาชนทั่วไปอย่างแพร่หลาย นับตั้งแต่มีการรื้อฟื้นกิจการโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล

* ประกาศใช้ในราชกิจจานุเบกษา ตั้งแต่วันที่ 31 ธันวาคม 2504
 ** ทุกรายละเอียดที่หน้า 77-78

หลังจากที่ "สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย" ได้เปิดดำเนินการสอนเมื่อ พ.ศ. 2489 แล้ว ก็เริ่มดำเนินการผลิตหนังสือ โดยมีการจัดตั้ง "กองตำรา" * มีหน้าที่ดำเนินการควบคุมจัดพิมพ์ตำราเรียน แผนเรียน คำบรรยายวิชาการ งานค้นคว้าวิจัย เพื่อใช้เป็นหลักสูตรของสถาบันแห่งนี้ ตลอดจนหลักสูตรโรงเรียนพระปริยัติธรรม และโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์ หนังสือสารคดีทางพุทธศาสนาประเภทต่างๆ เพื่อใช้ในการศึกษาของนักเรียน นักศึกษา ประชาชนทั่วไป นอกจากนี้ยังมีหนังสือแปลและวิชาการ วิชาการอื่นๆ ** ผู้เขียน ผู้เรียบเรียงได้แก่บรรดาคณาจารย์ กรรมการของสถาบันแห่งนี้ มีทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ เช่น พระศรีวิสุทธิญาณ (ประยูร สุนทรกูโร) สุชีพ ปุณฺณานุกาฬ (อดีตสุชีโว ภิกขุ) เสถียร โพนันทะ วศิน อินทสระ ฯลฯ ผู้แปลเช่น สิริ พุทธสุร ฯลฯ มีทั้งเผยแพร่โดยการแจก และจำหน่าย โดยมี "มหามกุฏราชวิทยาลัย" เป็นฝ่ายจัดพิมพ์ และจำหน่าย

ส่วนสถาบันการศึกษาของสงฆ์อีกแห่งหนึ่งคือ "มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย" หลังจากที่ได้เปิดดำเนินการสอนใน พ.ศ. 2490 แล้ว ก็เริ่มดำเนินการผลิตหนังสือ มี

* แบ่งหน่วยงานเป็น 3 แผนก คือ (1) แผนกตำรา ดำเนินการเกี่ยวกับการแต่งตำรา รวบรวมเรียบเรียง แปล จัดทำตำราแผนเรียนคำบรรยาย ตามเนื้อหาวิชาการในหลักสูตรทุกระดับการศึกษาของสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย ติดต่อกับประสานงานกับครู อาจารย์เพื่อดำเนินงานแต่งตำราทั้งภาษาไทยและต่างประเทศ (2) แผนกจัดพิมพ์ ดำเนินการดำเนินการพิมพ์ตำรา คำสอน คำบรรยาย หนังสือแถลงการณ์ หนังสือสมนาคุณ หนังสือแจกงานประสาทปริญญา อนุปริญญา และประกาศนียบัตร (3) แผนกค้นคว้าและวิจัย ดำเนินการค้นคว้าวิจัยเนื้อหาวิชาต่างๆ ในหลักสูตรทุกระดับ รวบรวมเรียบเรียงไว้เป็นหมวดหมู่ตามหลักวิชาการ และค้นคว้าหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ โบราณคดี นวนิยาย นิทาน จดหมายเหตุ พงศาวดาร ฯลฯ โดยจัดทำขึ้นตามความต้องการของครู อาจารย์ นักศึกษา และผู้สนใจ ตลอดจนประสานงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง (มหามกุฏราชวิทยาลัย 2521 ช : 246-247)

** ยังจัดพิมพ์ตำราวิชาอื่นๆที่เปิดสอน เช่น จิตวิทยา ปรัชญา ธรรมวิทยา ศาสนาเปรียบเทียบ สังคมวิทยา ภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ ชีววิทยา วิทยาศาสตร์ คำนวณ ไวยากรณ์ภาษาสันสกฤต และอังกฤษ มีทั้งตำราภาษาไทยและภาษาอังกฤษ

"กองวิชาธิการ" รับผิดชอบงานด้านผลิตหนังสือ ต่อมายังมี "แผนกธรรมวิชัย" ในระยะแรกมีการจัดพิมพ์วารสาร พุทธจักร เผยแพร่ เมื่อ พ.ศ. 2490 ต่อมา พ.ศ. 2500 ได้เริ่มงานตรวจชำระและจัดพิมพ์ พระไตรปิฎกบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หนังสือพุทธศาสนาที่จัดพิมพ์เผยแพร่ระยะแรกๆ มีหลายประเภท (1) หลักสูตร แบบเรียน คำราเรียนที่ใช้ในการศึกษา มีแบบเรียนศึกษาธรรมและบาลี แบบเรียนคัมภีร์ศาสนาและปรัชญา คำราวาทองทางพุทธศาสนา คำราเรียนภาษาบาลีวิชาพระสูตร แบบเรียนวิชาภารตวิทยา และแบบเรียนโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์ (2) เอกสารแถลงกิจการของสถาบันแห่งนี้ (3) แบบเรียนพระปริยัติธรรม ที่ได้รับมอบหมายจากกระทรวงศึกษาธิการ (4) คำรา สารคดี และเอกสารเผยแพร่แก่ประชาชนในโอกาสต่างๆอันสมควร ฯลฯ ผู้เขียนผู้เรียบเรียงเรียบเรียง ผู้แปลหนังสือในระยะแรกๆ เป็นผู้ทรงคุณวุฒิทางพุทธศาสนา หรือคณาจารย์สถาบันแห่งนี้ มีทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ เช่น พระธรรมโกศาจารย์ (ชอบ อุบลารีย์) จำนงค์ ทองประเสริฐ (อดีตพระภิกษุ) จำลอง สารพัตติก (อดีตพระมหาจำลอง ภูริปัญโญ ผู้เขียนคำราคำสนธิสฤกฤต) สวัสดิ์ พินิจจันทร์ แปลก สนธิรักษ์ สิริ เพ็ชรไชย ฉลาก บุญลอย พร รัตนสุวรรณ นอกจากนี้ยังมีการจัดพิมพ์ผลงานของพุทธศาสนิกชน พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ฯลฯ (พระมหาพวง ธมฺมวโส 2522 : 82-100)

ระยะนี้เริ่มมีการแปล และจัดพิมพ์หนังสือพระอภิธรรม อย่างแพร่หลายในไทย โดยมีชาวพม่าเป็นผู้เริ่มต้น มีความเป็นมา และพัฒนาการ ดังนี้

ใน พ.ศ. 2490 เมื่อ สาย สายเกษม ได้เริ่มการสอนพระอภิธรรม ณ โรงเรียนมโนธรรม วัดระฆังโฆสิตาราม แล้ว ต่อมาก็ได้วางหลักสูตรการสอน และได้เขียน และพิมพ์หนังสือ 2 เล่ม คือ พระอภิธรรมพิสการ เล่ม 1 (อธิบายโดยย่อ และตั้งปัญหาถามตอบอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ 1-5) และ พระอภิธรรมพิสการ เล่ม 2 (อธิบายโดยย่อ ตั้งปัญหาถามตอบอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ 6-9) (พระครูสังวร - สมารัตน 2526 : 9)

ต่อมา พ.ศ. 2492 เมื่อ พระสัทธัมมโชติกะ ธมฺมาจริยะ พระเถระพม่า ได้เข้ามาสอนพระอภิธรรมในไทย และตั้ง โรงเรียนอภิธรรมโชติกะวิทยาลัยขึ้น ซึ่ง

* ฎรายละเอียคที่หน้า 78-79

เมื่อมีการเรียนการสอน จึงจำเป็นต้องมีหนังสือเรียน ดังนั้นพระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ จึงได้แปลคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎก มีทั้งอรรถกถา ฎีกา ปกรณ์พิเศษ และพระคัมภีร์อื่นๆจาก ภาษาบาลี หรือภาษาพม่าเป็นภาษาไทย โดยอาศัยคณะศิษย์ทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์ผู้ที่มีความรู้ภาษาไทยดี และมีความรู้ด้านพระอภิธรรมด้วย เป็นล่ามช่วยเขียน เรียบเรียงเป็นภาษาไทย เมื่อแปลและเรียบเรียงแล้วก็จัดพิมพ์เป็นหนังสือ ใช้เป็นหลักสูตรประกอบการเรียน การสอนพระอภิธรรมของผู้ศึกษา ทำให้หนังสือพระอภิธรรมได้แพร่หลายทั้งใน กรุงเทพมหานคร และต่างจังหวัด เนื่องจากเมื่อนักศึกษาเรียนสำเร็จแล้ว ก็ได้ไปจัดตั้ง โรงเรียนสอนพระอภิธรรมทั้งในพระนคร และหัวเมืองต่างๆหลายแห่ง ส่วนพระสัทธัมมโชติกะ ก็ได้ทำการสอนพระอภิธรรม และแปลเรียบเรียงพระคัมภีร์ ปกรณ์ต่างๆเกี่ยวกับพระอภิธรรมปิฎก ตั้งแต่ พ.ศ. 2492 จนถึงปีที่มรณภาพ เมื่อ พ.ศ. 2509 นับว่าพระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ เป็นผู้ริเริ่มในการจัดทำหลักสูตร คู่มือในการศึกษาด้านพระอภิธรรมปิฎก ในเมืองไทย (พระพิมพ์ธรรม และคนอื่นๆ 2526 : 142-147)

นอกจากนี้ เมื่อ พ.ศ. 2496 พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ได้เริ่มการสอนพระอภิธรรม อยู่ภายใต้การดำเนินงานของกรมการ "ธรรมศึกษา" ต่อมาคณะนักศึกษาเห็นว่าคำสอนนั้น ควรจะจัดพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ เพื่อให้ผู้ที่มิได้ศึกษามีโอกาสอ่านหนังสือ (แบบ มหานิราชนันท์ 2498 : หน้าคำนำ) ผู้เรียบเรียงหนังสือพระอภิธรรม เช่น ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร) พระชาลบุตรธิดา อุบาสิกาแบบ มหานิราชนันท์ บุญมี เมธางกูร ฯลฯ หนังสือที่จัดพิมพ์ขึ้น เช่น บันทึกหัวข้อพระอภิธรรม ปริจเฉทที่ 1-8 (พิมพ์ช่วง พ.ศ. 2500-2507) โดย อุบาสิกาแบบ มหานิราชนันท์ ฯลฯ

ใน พ.ศ. 2511 "อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย" เปิดเป็นสำนักเรียนพระอภิธรรม ณ วัดมหาธาตุฯ ใช้หลักสูตร อภิธัมมัตถสังคหะ 9 ปริจเฉท และ อภิธรรมปิฎก 7 คัมภีร์ ของพระสัทธัมมโชติกะ แห่งอภิธรรมมหาวิทยาลัย (พระครูสังวรสมาธิวัตร 2526 : 11-12) ซึ่งทางสำนักเรียนแห่งนี้ก็ได้จัดพิมพ์หลักสูตรพระอภิธรรม* เพื่อประกอบในการศึกษาพระอภิธรรมของพระภิกษุสามเณร แม่ชี อุบาสก อุบาสิกา เรื่อยมา

* เช่น คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ คัมภีร์ธัมมสังคหีสูตรปัดนีสสยะ คัมภีร์ธาคูดดา-
สูตรปัดนีสสยะ คัมภีร์ยมกสูตรปัดนีสสยะ คัมภีร์มหาปิฎกฐานสูตรปัดนีสสยะ คัมภีร์ธัมมสังคหี-
และธาคูดดาสูตรปัดนีสสยะ คัมภีร์ยมกสูตรปัดนีสสยะ คัมภีร์มหาปิฎกฐานสูตรปัดนีสสยะ และ
บาลีไวยากรณ์ แปลธรรมบทอรรถกถา ฯลฯ

ใน พ.ศ. 2501 หลังจกมีการก่อตั้ง "โรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์" ที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยแล้ว บรรดาคณาจารย์ก็ได้จัดทำหลักสูตรประมวลการสอน และแบบเรียนสำหรับนักเรียนโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์ * (ตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 จนถึงระดับมหาวิทยาลัย) มีวิชาธรรม วิชาศีลธรรมคัมภีร์ของกระทรวงศึกษาธิการ วิชาศาสนาต่างๆ พุทธปรัชญา พุทธประวัติ ต่อมาจะมีการแปลหนังสือเหล่านี้เป็นภาคภาษาอังกฤษสำหรับเยาวชน พิมพ์เผยแพร่ด้วย (พระมหาพวง ธมฺมวโร 2522 : 84-100)

จากนโยบายให้มีการเผยแพร่พุทธศาสนาไปต่างประเทศ ในวาระฉลอง 25 พุทธศตวรรษภายหลัง พ.ศ. 2500 เป็นผลทำให้สมัยนี้เริ่มมีการแปล และจัดพิมพ์หนังสือพุทธศาสนาเป็นภาษาต่างประเทศเผยแพร่ หน่วยงานหลายแห่งเริ่มจัดพิมพ์หนังสือพุทธศาสนาภาษาต่างประเทศ (โดยเฉพาะภาษาอังกฤษ) เผยแพร่ เช่น "มหามกุฏราชวิทยาลัย" "สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย" "มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย" "พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย" เป็นต้น

ต่อมา พ.ศ. 2506 "สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา" เริ่มงานแปล และจัดพิมพ์พระคัมภีร์พุทธศาสนา เรื่องแรกที่แปลคือ "คัมภีร์อัฐรสาลีภาคภาษาไทย" ต่อมาเมื่อมีการก่อตั้งกองทุนพิเศษ "ภูมิพลโลกิฆู" สมาคมฯ แห่งนี้ก็ได้ทยอยแปลแล้ว จัดพิมพ์พระคัมภีร์พุทธศาสนาเผยแพร่ และยังจัดพิมพ์หนังสือพุทธศาสนาทั่วไปเผยแพร่ด้วย

ใน พ.ศ. 2507 นับตั้งแต่ "องค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก" ได้ย้ายที่ทำการสำนักงานใหญ่เข้ามาตั้งที่กรุงเทพมหานครแล้ว ก็เริ่มงานพิมพ์หนังสือ เอกสารต่างๆ เผยแพร่ ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ โดยเริ่มจัดพิมพ์วารสารภาษาอังกฤษชื่อ W.F.B. News Bulletin จัดพิมพ์ ตั้งแต่ มกราคม 2507 รายสองเดือน เพื่อเสนอข่าวชาวพุทธ เรื่องราวของพุทธศาสนาทั่วโลกให้ชาวพุทธนานาชาติได้ทราบ ใน พ.ศ. 2508 ก็เริ่มจัดพิมพ์หนังสือเรียกว่า "ชุดเอกสาร พ.ส.ล." เรื่อยมา

* สถาบัน "โรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์" แห่งอื่นๆ ทั่วประเทศก็นำหลักสูตรแบบเรียนของ "โรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย" ไปใช้ในการเรียนการสอนเป็นแบบอย่างเดียวกัน (พระมหาพวง ธมฺมวโร 2522 : 93)

หนังสือที่ผลิตมีหลายประเภท เช่น หนังสือธรรมะทั่วไป หนังสือบันทึกเรื่องราวทางพุทธ-ศาสนา เหตุการณ์สิ่งที่พบเห็นในประเทศต่างๆ การประชุมสมาชิกของ องค์การ พ.ส.ล. บันทึกปาฐกถา อภิปรายธรรม รายงานการประชุมสัมมนา เอกสารรายงานประจำปี และยังมีจัดพิมพ์หนังสือแปลจากภาษาต่างประเทศเป็นภาษาไทย และภาษาไทยเป็นภาษาต่างประเทศด้วย ผู้เขียน ผู้เรียบเรียง ผู้แปล มีทั้งชาวไทยและต่างประเทศ ตลอดจนกรรมการขององค์การ พ.ส.ล. เช่น สิริ พุทธสุกร ฯลฯ แต่ส่วนใหญ่เป็นบพพระนิพนธ์ของ ม.จ. หญิงพูนพิศมัย ทิสกุล ต่อมาจึงจัดพิมพ์ วารสาร พ.ส.ล. เผยแพร่ ออกเป็นรายสองเดือน เพื่อเผยแพร่พุทธธรรม ข่าวนานาชาติ ฯลฯ

ต่อมา พ.ศ. 2508 นับตั้งแต่มีการก่อตั้ง "อภิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย" ขึ้น และเมื่อได้ตั้งเป็นมูลนิธิขึ้นแล้ว ได้กำหนดวัตถุประสงค์เกี่ยวกับการจัดทำหนังสือไว้คือ เพื่อชำระและแปลคัมภีร์ทางพุทธศาสนา เช่น ธรรมกถา ฎีกา อนุฎีกา โขชนา และ สัททวิเสส จากอักษรขอมเป็นอักษรไทย เพื่อประโยชน์แก่การศึกษาหาความเข้าใจในคำสอนของพระพุทธเจ้า และ ออกหนังสือ วารสารเกี่ยวกับพุทธศาสนา เพื่อส่งเสริมศีลธรรมอันดีแก่ประชาชน ฯลฯ (มูลนิธิอภิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย 2513 : 19-21)

มูลนิธิแห่งนี้เริ่มผลิตหนังสือตั้งแต่ พ.ศ. 2508 โดยเริ่มจัดพิมพ์วารสาร ข้อห้า และ วิทยธรรม ในระยะแรกๆมี "กองวิชาธิการ" ทำหน้าที่แปลพระคัมภีร์ทางพุทธศาสนาต่างๆ จากภาษาบาลี จากอักษรขอม เป็นภาษาไทย ที่จัดพิมพ์ไปแล้ว เช่น คัมภีร์วชิรสารสังคหะ ฯลฯ ต่อมาจึงมีการจัดพิมพ์หนังสือธรรมะทั่วไป ที่เป็นทั้งข้อเขียน หรือเรียบเรียงจากธรรมบรรยาย ปาฐกถาธรรมต่างๆ ของผู้มีความรู้ทางพุทธศาสนา มีการจัดพิมพ์ผลงานของผู้ทรงคุณวุฒิทั้งที่เป็นบรรพชิต และคฤหัสถ์ เช่น พระอุครคณาภิรักษ์ (กิตติวิบูลย์ ภิภู) พระครูพิศาลธรรมโกศล (แพรเชื้อไม้ หรือ หลวงตา) เสถียร โพนินันทะ แบน มหานิรันทนธ์ ภิ นานายน (ก. เขาส่วนหลวง) ปุสศรี เจริญพงษ์ ฯลฯ โดยจัดพิมพ์เผยแพร่จำหน่ายในราคาเขา

ต่อมา พ.ศ. 2516 ภายหลังจากที่ยกกองทุน "ภูมิพลโลกิย" ของสมาคมศูนย์กลางคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็น "มูลนิธิภูมิพลโลกิยเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา" แล้ว ก็ได้เสนอ "โครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย" ต่อกรมการศาสนา เพื่อดำเนินการอนุรักษ์ ปริวรรต แปล พระคัมภีร์พุทธศาสนาต่างๆ แล้วพิมพ์เผยแพร่ นับเป็นโครงการจัดทำหนังสือ ที่ส่งเสริมการศึกษาค้นคว้าทางด้านพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง โดยได้รับการสนับสนุนด้านเงินทุนจากทางราชการด้วย (มูลนิธิภูมิพลโลกิยเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา 2527 : 3-4)

โอกาสสำคัญในสมัยแรกๆ ทำให้มีการตรวจชำระ แปล และจัดพิมพ์พระไตรปิฎก ภาษาไทยหลายฉบับ ดังนี้

ใน พ.ศ. 2500 ซึ่งเป็นปีที่พุทธศาสนามีกำเนิดมาครบ 2500 ปี เมืองไทยได้จัดงานฉลองครบรอบ 25 พุทธศตวรรษ งานที่สำคัญยิ่งในโอกาสนี้ คือมีการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทย 2500 จบ เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานฉลองนี้ โดยแต่เดิมได้ดำเนินงานมาตั้งแต่ พ.ศ. 2483 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล และได้ดำเนินการมาโดยลำดับ คณะกรรมการได้จัดการเรียบเรียงพระไตรปิฎกเทศนาฉบับหลวงเป็นส่วนเทศนาตามเค้าความในพระบาลี แบ่งเป็น 1,250 กัณฑ์ โดยถือเกณฑ์จำนวนพระอรหันต์ พุทธสาวก 1,250 รูป เมื่อคราวจารุรงคสันนิบาต ในครั้งพุทธกาล คือมี พระวินัยปิฎก 182 กัณฑ์ พระสุตตันตปิฎก 1,054 กัณฑ์ พระอภิธรรมปิฎก 14 กัณฑ์ เริ่มจัดพิมพ์ลงในใบลาน ตั้งแต่ พ.ศ. 2489 ใน พ.ศ. 2492 มีการตั้งคณะกรรมการแผนกตรวจสำนวนคำแปล 3 ฝ่าย คือฝ่ายพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ได้อาศัยเงินทุนจากการบริจาคของผู้มีจิตศรัทธา จากเงินรายได้ในการจำหน่ายพระไตรปิฎกเทศนาฉบับหลวงบ้าง แต่ก็ยังไม่เพียงพอ ต่อมาใน พ.ศ. 2495 คณะสังฆมนตรีพิจารณาเห็นสมควรจะสร้างพระไตรปิฎกภาษาไทย เพื่อเป็นอนุสรณ์เนื่องในงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ จึงขอความอุปถัมภ์จากกระทรวงวัฒนธรรมในสมัยนั้น คณะรัฐมนตรีพิจารณาให้งบช่วยเหลือ 3 ล้านบาท มีการจัดพิมพ์เป็น 80 เล่ม จำนวนทั้งหมด 2,500 จบ (มีพระวินัยปิฎก 13 เล่ม พระสุตตันตปิฎก 42 เล่ม และ พระอภิธรรมปิฎก 25 เล่ม โดยพิมพ์เท่าจำนวนพระชนมายุของพระพุทธเจ้า คือ 80 ชันษา) (พระไตรปิฎกภาษาไทย-ฉบับหลวง เล่มที่ 1... 2525 ก : หน้าคำพระปรารภ 9-14)

การสร้างพระไตรปิฎกภาษาไทยของทางราชการนี้ นับเป็นครั้งที่สำคัญมากคราวหนึ่งในประวัติการสร้างพระไตรปิฎกของไทย เพราะยังผลให้ไทยมีพระไตรปิฎกประจำชาติขึ้นมาอีกชุดหนึ่ง (โดยเริ่มดำเนินการตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล มาเสร็จเรียบร้อยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช) (กรมการศาสนา 2526 : 252) และ เมื่อได้จัดพิมพ์แล้ว ก็ได้จำหน่ายจ่ายแจกไปยังสถานศึกษา ห้องสมุด และพระอารามหลวงทั่วราชอาณาจักร ตลอดจนส่งไปยังสถานทูตกับสถานบันการศึกษาที่เนื่องด้วยพุทธศาสนาในนานาประเทศ ซึ่งพระไตรปิฎกฉบับนี้เป็นที่ต้องการของผู้สนใจศึกษาพุทธศาสนา และเป็นที่นิยมของประชาชนผู้ทำบุญด้วยการบริจาค

ทุนสร้างให้แก่วัดทั่วไป กรมการศาสนารับภาระในการจัดจำหน่ายจ่ายแจกพระไตรปิฎกชุดนี้ (พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 1...2514 : หน้าค่านำ 1) ต่อมา พ.ศ. 2514 กรมการศาสนาได้จัดพิมพ์ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เป็นครั้งที่ 2 เพราะการจัดพิมพ์ครั้งแรกได้จำหน่ายจ่ายแจกไปจนหมดตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. 2514 แต่ก็ยังมีผู้ศรัทธาให้จัดพิมพ์ขึ้นอีก กรมการศาสนาจึงพิจารณาเห็นสมควรจัดพิมพ์เป็นครั้งที่ 2 มีคณะกรรมการ 2 คณะ คืออยู่ทรงคุณวุฒิตรวจชำระพระไตรปิฎก โดยจะสอบทานฉบับภาษาไทย กับภาษาบาลี กับคณะกรรมการตรวจทานพระไตรปิฎก ดำเนินการจัดพิมพ์ ตรวจทานอักษร วรรคตอน ให้ถูกต้องตามต้นฉบับ การพิมพ์ครั้งนี้พยายามรักษาข้อความตามฉบับที่พิมพ์ครั้งแรก ส่วนการพิมพ์ครั้งแรกพิมพ์แยกเป็น 80 เล่ม เพื่อให้ฉบับภาษาไทยไม่หนาเกินไป การอ้างอิงในฉบับภาษาไทยไม่ตรงกับเล่มในฉบับภาษาบาลี ซึ่งมีอยู่ 45 เล่ม ทำให้เกิดความไขว้เขวแก่ผู้อ่านซึ่งศึกษาทั้ง 2 ฉบับ ดังนั้นการพิมพ์ครั้งที่ 2 นี้ จึงได้ใช้ตัวพิมพ์ที่มีขนาดเล็ก ลงมาจากเดิม ให้ได้หนังสือจำนวน 45 เล่ม เพื่อให้จำนวนหนังสือเท่ากับภาษาบาลี เริ่มจัดพิมพ์ประมาณเดือนมิถุนายน 2514 นับเป็นมหามงคลสมัยที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ทรงครองราชย์ครบ 25 ปี ในวันที่ 9 มิถุนายน 2514 ซึ่งทางคณะกรรมการจัดพิมพ์ครั้งนี้เห็นสมควรทูลเกล้าฯ ถวายการพิมพ์พระไตรปิฎกเพื่อเฉลิมพระเกียรติในรัชกาลนี้เชกษด้วย เรียกพระไตรปิฎกฉบับนี้ใหม่ว่า พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง พิมพ์จำนวน 2,000 ฉบับละ 45 เล่ม ในการพิมพ์ครั้งแรก มีบางเล่มไม่ได้จัดทำพานุกรมท้ายเล่มไว้ ในครั้งนี้จึงได้ทำกรรมวิธีของแต่ละเล่ม โดยเก็บศัพท์สารานุกรม และธรรมประเภท รวมเฉพาะแต่ละเล่มเรียกว่า "พานุกรมท้ายเล่ม" และรวมศัพท์สารานุกรมและธรรมประเภทของแต่ละเล่มทั้ง 45 เล่ม ทำเป็นกรรมวิธีค้นหาพระไตรปิฎกทั้งหมด รวมเป็นเล่มต่างหากเรียกว่า "สารบาณคดีเรื่องพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง" (พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 1... 2514 : หน้าค่านำ 1-4)

ใน พ.ศ. 2500 "มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย" ได้เริ่มงานตรวจชำระและจัดพิมพ์ พระไตรปิฎกบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยปรารภเหตุ 3 ประการ คือ (1) การศึกษาวิชาพุทธศาสนาชั้นสูง เป็นการศึกษพระไตรปิฎกบาลี อันเป็นพุทธวจนะของพระพุทธเจ้าโดยตรง แต่ขณะนั้น มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยยังไม่มีพระไตรปิฎกภาษาบาลี จึงจำเป็นต้องมีไว้ เพื่อใช้เป็นหลักสูตรการศึกษา (2) พระไตรปิฎกภาษาบาลีของไทยมีการจัดพิมพ์ 2 ครั้ง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และในสมัย

ของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ใ้ใช้เป็นหลักอ้างอิงทั่วไป ต่อมาการศึกษาในทางพุทธศาสนาได้ขยายตัวกว้างขวางขึ้น มีการตรวจชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกในหลายประเทศ จึงจำเป็นต้องมีการตรวจสอบและชำระให้ถูกต้อง (พระมหา พ่วง ฌุมวิโส 2522 : 85) ประกอบกับพระไตรปิฎกที่จัดพิมพ์ในสองสมัยนั้น คือในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็หมดไปไม่มีจำหน่าย ที่เหลืออยู่กระชายก็เสื่อมคุณภาพ และ พระไตรปิฎกที่พิมพ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังเหลืออยู่ แต่มีจำนวนน้อย ไม่พอที่จะจำหน่าย (3) เพื่อถวายเป็นพุทธบูชาในคราวฉลอง 25 พุทธศตวรรษ กิ่งพุทธกาล ใน พ.ศ. 2500 และ (4) เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงก่อตั้งมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยมีการจัดตั้ง "กองงานชำระและพิมพ์พระไตรปิฎก" ประกอบด้วยศาสนบัณฑิตผู้เชี่ยวชาญในค่านภาษาบาลี ภาษาโบราณต่างๆ ทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์ มีการตรวจสอบค้นคว้าเทียบเคียงกับต้นฉบับพระไตรปิฎกฉบับต่างๆ ทั้งของไทย และต่างประเทศ (เช่น ฉบับสยามรัฐ ฉบับฉัฐรังคีติของหม่า ฉบับของสมาคมบาลีปกรณ์ ฉบับภาษาสิงหล ภาษาสันสกฤต เป็นต้น) การจัดทำมุ่งปรับปรุงตัวอักษร วางรูปลักษณะให้งดงาม ง่าย การจักรวรรคตอนพิจารณาย่อหน้าให้มาก เพื่อสะดวกแก่การอ่าน และยังจัดทำพยานุกรมเรื่องไว้ท้ายเล่มอย่างละเอียด มีการจัดทำรูปเล่มให้ประณีต สวยงามตามแบบสากลนิยม โดยเลือกกระดาษพิมพ์ กระดาษปกอย่างดี เพื่อให้ประณีตถาวร เหมาะสมกับหนังสือที่มีคุณค่า โดยใช้ทุนจัดทำจากการบริจาค

พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาเตปิฎก หรือ พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยนี้จะมีพิมพ์จำนวน 2,500 ฉบับ (เท่ากับจำนวนปีกิ่งพุทธกาล พ.ศ. 2500) ฉบับหนึ่งเป็นหนังสือ 45 เล่ม (เท่ากับจำนวนเวลาประกาศพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า มีพระวินัยปิฎก 8 เล่ม พระสุตตันตปิฎก 25 เล่ม และ พระอภิธรรมปิฎก 12 เล่ม) โดยเริ่มทยอยตรวจชำระตั้งแต่ พ.ศ. 2500 เรื่อยมา * (พระมหา ธรรมงค์ จิตฺตโสภโณ 2527 : 67-74)

* การตรวจชำระพระไตรปิฎกฉบับนี้ ระหว่าง พ.ศ. 2500-2527 เสร็จไปแล้ว 22 เล่ม ยังเหลืออีก 23 เล่ม ที่ตรวจชำระแล้ว จัดพิมพ์เป็นต้นฉบับไว้ ยังมีจัดพิมพ์เผยแพร่ (แต่ให้พระนิสิต มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ใช้เป็นคู่มือการศึกษาไปก่อน) ส่วนการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับนี้ให้ครบ 45 เล่ม จะแล้วเสร็จเมื่อใดนั้น ขึ้นอยู่กับทุนทรัพย์ที่ได้รับจากการบริจาค คาดว่าจะแล้วเสร็จในเวลาอันสมควร โดยยึดหลักในการจัดทำคามวิสัยสามารถ (พระมหา ธรรมงค์ จิตฺตโสภโณ 2527 : 72)

ใน พ.ศ. 2500 เช่นกัน สำนักพิมพ์ ส. ธรรมภักดี ได้จัดแปล และพิมพ์ พระไตรปิฎก มหาวิทยาลัย 5,000 กัณฑ์ (เท่ากับพุทธศาสนา ยุคกาล 5,000 ปี) ซึ่งแปลโดย พระมหาปุ้ย แสงฉาย จัดพิมพ์ทั้งแบบเป็นเล่มสมุด และเป็นคัมภีร์เทศน์ มีทั้งหมด 100 เล่ม คือพระวินัยปิฎก มี 5 คัมภีร์ 500 ผูก พิมพ์เป็น 10 เล่มจบ พระสุตตันตปิฎก มี 5 คัมภีร์ 3,800 ผูก พิมพ์เป็น 76 เล่ม และพระอภิธรรมปิฎก มี 7 คัมภีร์ 700 ผูก เป็น 14 เล่มจบ โดยแปล บาลี อรรถกถา ฎีกา และอัมมัตถาธิบาย เป็นเช่นนี้ ทุกกัณฑ์ตลอดทั้งชุด ด้านหน้าของแต่ละเล่มมีสารบัญชณ์เรื่องภายในตอนนั้นๆ

ต่อมา พ.ศ. 2501 สุชีพ ปุญญานุภาพ ได้จัดทำพระไตรปิฎกฉบับย่อ เรียกว่า พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน เพื่อที่จะทำให้เป็นหนังสือที่อ่านได้ง่าย และ สะดวกสำหรับประชาชน และให้คนสนใจพระไตรปิฎกมากขึ้น มี 5 เล่ม คือ เล่ม 1 แบ่งเป็น 4 ภาค คือ ภาคที่ 1 ว่าด้วยความรู้เรื่องพระไตรปิฎก ภาคที่ 2 ว่าด้วย ข้อความที่น่ารู้จากพระไตรปิฎก ภาคที่ 3 ว่าด้วยความย่อแห่งพระไตรปิฎก และภาคผนวกซึ่งว่าด้วย เอกสารทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการชำระ การจารึก และพิมพ์พระไตรปิฎก เล่ม 2 ถึง 5 เป็นการย่อพระไตรปิฎกจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทย ต่อมาได้จัดพิมพ์อีกหลายครั้ง (โดย สำนักพิมพ์เกษมบรรณกิจ) ต่อมาถึงได้รวมเล่มพิมพ์เป็นเล่มเดี่ยวจบ

ในระยะแรกนี้ ยังมีการค้นคว้า ชำระ แปลพระคัมภีร์พุทธศาสนาต่างๆ โดยแหล่งผลิตหนังสือพุทธศาสนา บางแห่ง ดังนี้

ใน พ.ศ. 2505 ที่มีการจัดตั้ง "สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา" ขึ้น ก็เพื่อจะรวบรวมและแปลพระคัมภีร์พุทธศาสนา โดยเริ่มแปล คัมภีร์อภิญญาสาธิตินิภาคภาษาไทย เป็นเล่มแรก เมื่อมีการตั้ง กองทุนพิเศษ "ภูมิพลโลกิยะ" ก็ได้ทยอยแปล และจัดพิมพ์พระคัมภีร์พุทธศาสนาเผยแพร่แก่ประชาชน เพื่อให้คนเข้าถึงธรรมตามพระราชดำริ

ต่อมา พ.ศ. 2508 "อภิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย" โดยกองวิชาการ เริ่มแปลพระคัมภีร์พุทธศาสนาจากภาษาบาลี ขอม หรือภาษาอังกฤษ ให้เป็นภาษาไทย ที่จัดพิมพ์ไปแล้ว เช่น อรรถกถาสุมังคลวลาสินี คัมภีร์วัชระสารสังคะ คัมภีร์คันถาสต์ คัมภีร์ปรัชฎามารธมิก ฯลฯ โดยพิมพ์เผยแพร่เรื่อยมา (จิตตภาวันวิทยาลัย 2519 : 51-52)

ใน พ.ศ. 2516 "มูลนิธิภูมิพลโลกิยะเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา" ได้เสนอ "โครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย" ต่อกรมการศาสนา ต่อมาก็ได้รับการอนุมัติให้ดำเนินการได้ พร้อมได้รับงบประมาณจากทางราชการทุกปี นับเป็นโครงการสำคัญ ที่มีการแปล

พระคัมภีร์พุทธศาสนาซึ่งต้นฉบับเป็นใบลาน หรือสมุดข่อยจารึกด้วยภาษาบาลี หรืออักษรโบราณ
ท้องถิ่น เช่น อักษรลานนา อักษรธรรม พระคัมภีร์พุทธศาสนามีหลายประเภท * เช่น อรรถกถา
ฎีกา อนุฎีกา คัมภีร์ อักขรโชนา ปกรณ์พิเศษ สัททวิเสส ฯลฯ โดยจะแปลพระคัมภีร์เป็นภาษา
บาลีอักษรไทย แล้วแปลเป็นภาษาไทยอีก มีการชำระตรวจสอบพระคัมภีร์พุทธศาสนาภาษาไทย
ที่ยังคลาดเคลื่อนในอุกตองคามพุทธวณะ (ชำนาญ นิตารักษ์ 2527 : 160-167)
มูลนิธิได้ทยอยจัดพิมพ์พระคัมภีร์พุทธศาสนาตามโครงการฯ แยกแยะเรื่อยมา

ต่อมา พ.ศ. 2518 แผนกคัมภีร์และวิจัย (กองตำรา) แห่ง "สภาการศึกษา-
มหามกุฏราชวิทยาลัย" เริ่มการค้นคว้าและแปลพระไตรปิฎกและอรรถกถา เมื่อแปลเสร็จ
อย่างสมบูรณ์จะพิมพ์เผยแพร่ต่อไป (สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย 2520 : 23-25)

* หอสมุดแห่งชาติ (2512 : 3-6) ได้แบ่งประเภทพระคัมภีร์ทางพุทธศาสนา
เป็น 14 หมวด ได้แก่ (1) พระไตรปิฎก (บาลี) พระคัมภีร์เก่าแก่ที่สุด เป็นพุทธวณะ
(2) อรรถกถา อธิบายความในพระไตรปิฎก มีอายุรองเป็นอันดับสองจากพระไตรปิฎก (3)
ฎีกา อธิบายความที่ยากในอรรถกถา มีอายุเป็นอันดับสาม (4) อนุฎีกา อธิบายความใน
ฎีกาให้ง่ายขึ้น พบแต่อนุฎีกาพระอภิธรรมปิฎก (5) นวฎีกา อธิบายความในฎีกาและอนุฎีกา
ให้เข้าใจง่ายขึ้น พบเฉพาะนวฎีกาพระสุตตันตปิฎก (6) โชนา คู่มือศึกษาอรรถกถา อธิบาย
โครงสร้างภาษา พบเฉพาะโชนาพระวินัยปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก (7) คัมภีร์ อธิบาย
ความยากในพระไตรปิฎกบางตอน (8) ปกรณ์พิเศษ ผู้มีความรู้แตกชั้น โดยเลือกหัวข้อใน
พระไตรปิฎกมาแต่ง เช่น วิสุทธิมรรค ฯลฯ (9) ปกรณกะ เรื่องเบ็ดเตล็ด แต่งอธิบาย
ธรรม (10) พงศาวดาร (11) ตำนานและประวัติ ทั้งส่วนบุคคล สถานที่ เหตุการณ์
ต่างๆ (12) โลกศาสตร์ ว่าด้วยโลกและจักรวาล (13) สวคมนตรี (14) สัททวิเสส
(สัททศาสตร์) ประเภทหลักภาษามคธี ไวยากรณ์ ฉันทลักษณ์ นิสสัย แปลเทศน์ และ
พจนานุกรม นอกจากนี้ พระธรรมคุณาภรณ์ (2518 : 149-150) ยังแบ่งพระคัมภีร์
ทางพุทธศาสนาออกเป็น 9 ประเภท ได้แก่ (1) พระไตรปิฎก (2) อรรถกถา (3)
ฎีกา (4) อนุฎีกา (5) มธุ ได้แก่พระคัมภีร์ที่มีการปรับปรุงให้ไพเราะ มีรสหวานปาน
น้ำผึ้ง (6) กนิษฐกัณณะ คือพระคัมภีร์นวก่อของอันที่สุด (7) คัมภีร์ พระคัมภีร์ที่เขียน
สำคัญ (8) คัมภีร์นอกสาย พระคัมภีร์นอกสายพระคัมภีร์ตั้งกล่าวข้างต้น (ตามข้อ 1-7)
(9) โชนา พระคัมภีร์แสดงการสร้างประโยคและแปลความหมาย พระคัมภีร์ทาง
พุทธศาสนาต่างๆเหล่านี้ แต่งโดยบรรดาพระอรรถกถาจารย์ในยุคก่อนๆ ในสมัยหลัง
พุทธกาล เพื่ออธิบายพระไตรปิฎกซึ่งถือเป็นพระคัมภีร์หลักทางพุทธศาสนา ดูเพิ่มเติมที่
หนังสือ แบบเรียนวรรณคดีบาลี โดย พระเทพเมธาจารย์ (เข้า ฐิตปัญโญ) (2505)

นอกจากการผลิตหนังสือพุทธศาสนาของแหล่งผลิตหนังสือต่างๆแล้ว ระยะเวลาที่ยังมีการก่อตั้ง คณะ มูลนิธิ สำนักพิมพ์ ตลอดจนองค์การที่เผยแพร่ธรรมะตามแนวทางของพุทธศาสนา แห่ง "สวนโมกขพลาราม" และยังคงดำเนินการเผยแพร่หนังสือธรรมะของพุทธศาสนาให้แพร่หลายยิ่งขึ้น มีพัฒนาการตามลำดับ ดังนี้

ใน พ.ศ. 2490 มีการก่อตั้ง "คณะพุทธนิคม" ที่ตำบลสุเทพ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ โดยจัดสร้าง "วัดอุโมงค์" ให้เป็นอารามตามแบบสวนโมกขพลาราม ที่ไชยา เรียกว่า "สวนพุทธธรรม" ก่อตั้งโดย เจ้าชั้น สีโรส ได้ดำเนินการเผยแพร่ธรรมะตามแนวคำสอนของพุทธศาสนา ต่อมาจึงมีการจัดตั้งโรงพิมพ์ และออกวารสารธรรมะชื่อ ชาวพุทธ (เริ่มออกในวันวิสาขบูชา พ.ศ. 2495 ออกรายเดือน ต่อมาเปลี่ยนเป็นออกรายสองเดือน) เช่นเดียวกับ คณะธรรมทาน (พระประชา ปสนุนธมโม และ สันติสุข โสภณสิริ 2529 : 139) ต่อมา "คณะพุทธนิคม" มีส่วนสนับสนุน และส่งเสริมในการจัดพิมพ์หนังสือธรรมะของพุทธศาสนาเผยแพร่

ต่อมาเมื่อวันที่ 24 พฤศจิกายน 2496 "คณะธรรมทาน" (ซึ่งเริ่มก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2472) ได้รับอนุญาตให้จดทะเบียนเป็น "ธรรมทานมูลนิธิ" * ดำเนินงานในการเผยแพร่ธรรมะหลายประการ ในด้านการผลิตหนังสือธรรมะเผยแพร่ มีกิจการ คือ (1) กองตำรา คณะธรรมทาน มีหน้าที่จัดพิมพ์หนังสือเผยแพร่ธรรมะ (2) หนังสือพิมพ์ พุทธศาสนา ** (เริ่มออกเมื่อ พ.ศ. 2476 รายสามเดือน) เพื่อเผยแพร่ธรรมะ และแถลงกิจการของคณะธรรมทาน (3) โรงพิมพ์ธรรมทาน จัดพิมพ์และจำหน่ายหนังสือที่ส่งเสริมการปฏิบัติธรรมของคณะธรรมทาน ไม่จำหน่ายหนังสือของผู้อื่น ("คณะธรรมทาน 2529 : ข)

* นอกจากนี้ ยังบำรุงกิจการของสวนโมกขพลาราม ด้วยการถวายปัจจัยสี่และอุปการะการศึกษาแก่พระภิกษุสามเณร ณ สำนักปฏิบัติธรรมแห่งนี้ และมีกิจการโรงเรียนพุทธนิคม

** ดูรายละเอียดเกี่ยวกับ หนังสือพิมพ์ พุทธศาสนา ที่หน้า 58

งานชุด งานเขียนในระยะแรกของพุทธศาสนิกชนทั้งหมด เริ่มลงตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา" ต่อมาจึงรวมพิมพ์เป็นเล่ม โดยจัดทำในนาม "คณะธรรมทาน" ไซยา เริ่มจัดพิมพ์ พ.ศ. 2495 เช่น หนังสือ ชุดจากพระโอรส ชุมนุมเรื่องยาว ชุมนุมเรื่องสั้น ชุมนุมข้อคติอิสระ ชุมนุมอภิสิทธิ์กาลพนัน ชุมนุมบทประพันธ์ โคลงกลอนของสิริวิลาส และ ชุมนุมเทศน์สำคัญ อีก 2 เล่ม ที่มีการรวมจัดพิมพ์เป็นเล่ม เพราะทำหนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา" ไม่ทัน จึงรวมข้อเขียนต่างๆ ในหนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา" พิมพ์เป็นเล่มดังกล่าว จากนั้นเป็นต้นมาคณะธรรมทานก็ทยอยจัดพิมพ์หนังสือของพุทธศาสนิกชนเผยแพร่เรื่อยมา เช่น หนังสือ พุทธประวัติจากพระโอรส ตามรอยพระอรหันต์ ชุมนุมปรากฏาชุดพุทธธรรม ชุมนุมทรัพย์จากพระโอรส อริยสัจจากพระโอรส (เรื่องแปล) หลักพุทธศาสนาสำหรับผู้มีการศึกษา (รวบรวมจากการอบรมผู้พิพากษา ระหว่าง พ.ศ. 2499-2512 มี 10 ชุด) ธรรมะระดับมหาวิทยาลัย (รวมปรากฏา) อานาปานสติ (ฉบับสมบูรณ์) คำสอนของชาวไป สูตรของเว่ยหล่าง (เรื่องแปล) อานาปานสติภาวนา (ฉบับสมบูรณ์) คู่มืออุบาสก อุบาสิกา ทำวัตรสวดมนต์แปล* หนังสือสวดมนต์แปลบทพิเศษต่างๆ อานาปานสติภาวนาสำหรับนิสิต และ อบรมพระธรรมทูต เล่ม 1-2 (รุ่นปี 2510) ฯลฯ ในระยะแรกๆ หนังสือจัดทำโดย "กองตำรา" ของคณะธรรมทาน โดยพุทธศาสนิกชน และ ธรรมทาส ทานิช หนังสือธรรมะต่างๆ เมื่อพิมพ์เผยแพร่แล้วจะลงโฆษณาในหนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา" ซึ่งมีผู้สนใจสั่งซื้อบ้าง และส่วนหนึ่งก็แจกเป็นธรรมทานให้แก่ผู้สนใจศึกษาธรรมะตามแนวทางของพุทธศาสนิกชน ในระยะแรกการจำหน่ายกำหนดราคาหนังสือให้มีผลกำไร 25 % เพื่อนำทุนไปขยายกิจการพิมพ์หนังสือ การสร้างสถานที่ทำงาน และอื่นๆ ตลอดจนการก่อสร้างส่วนโมกข์พลาราม (พระประชา ปสนุนธุมโม และ สันติสุข โสภณสิริ 2529 : 201-205) แต่ในระยะแรกของการเผยแพร่ หนังสือยังไม่แพร่หลายนัก จะรู้จักเฉพาะในแวดวงผู้สนใจธรรมะตามแนวทางคำสอนของพุทธศาสนิกชน ซึ่งมีจำนวนหนึ่งเท่านั้น (สัมพันธ์ ก่องสมุทร 2527 : 94)

* หนังสือทำวัตรสวดมนต์แปลฉบับของสวนโมกข์ เริ่มใช้ราว พ.ศ. 2496 ในครั้งแรกจะแปลแล้วคัดลอกลงในกระดาษสมุด ให้ชาวบ้านข้อมสวดก่อน แล้วแก้ไขให้ทันผู้จัดพิมพ์รวมเล่มครั้งแรก พ.ศ. 2497 ปรากฏว่า ต่อมาได้รับความนิยมแพร่หลายทั่วประเทศ นับว่าเป็นหนังสือของสวนโมกข์ที่มีสถิติการพิมพ์แจกจ่ายมากที่สุด (จนถึง พ.ศ. 2527 จัดพิมพ์ 57 ครั้ง) (พระประชา ปสนุนธุมโม และ สันติสุข โสภณสิริ 2529 : 236)

ต่อมาเมื่อสนใจศึกษาแนวทางการปฏิบัติธรรม และการเผยแพร่ธรรมะของ
พุทธศาสนิกชนเพิ่มขึ้น ใน พ.ศ. 2496 จึงมีการตั้งสำนักพิมพ์ "สุวิชาชน" * ขึ้น ผู้ที่
ดำเนินงานคือ สะอาด วัชรากวี ทำหน้าที่คัดเลือก และจัดพิมพ์บทประพันธ์ของ
พุทธศาสนิกชนที่เคยลงพิมพ์ใน หนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา" มาจัดพิมพ์ขึ้นใหม่เป็นหมวดหมู่
ให้มีรูปเล่มน่าอ่าน ประณีต สวยงามตามสมควร และยังมีจัดจำหน่ายในราคาถูก ทั้งยังได้
แบ่งถวาย และแจกจ่ายแก่บุคคล และ สำนักเรือนต่างๆ อีกด้วย (พระประชา ปสนุน-
ธุมโม 2529 : 314) สำนักพิมพ์แห่งนี้มิได้มุ่งหวังทางการค้าแต่อย่างใด แต่มุ่งที่จะ
เผยแพร่พุทธธรรมของพระพุทธเจ้า และผลงานค่านั่งหนังสือธรรมะของพุทธศาสนิกชนเป็น
สำคัญ แต่น่าเสียดายที่สำนักพิมพ์แห่งนี้ต้องล้มเลิกกิจการเมื่อ พ.ศ. 2518 เมื่อเจ้าของ
ผู้ดำเนินงานชราภาพมากแล้ว นับได้ว่าสำนักพิมพ์แห่งนี้มีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่
การปฏิบัติธรรมตามแนวทางของพุทธศาสนิกชน และยังมีผลทำให้หนังสือธรรมะของ
พุทธศาสนิกชนเผยแพร่สู่สังคมอย่างกว้างขวางอีกส่วนหนึ่งด้วย (สัมพันธ์ ก้องสมุทร
2527 : 94) หนังสือธรรมะของพุทธศาสนิกชนที่สำนักพิมพ์ "สุวิชาชน" จัดพิมพ์ เช่น
ภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม (ชุดพุทธธรรม) เกียรติคุณของพระพุทธเจ้า เทศนาและโอวาท
ปฎิหารพระผู้เป็นเจ้า-กรรม-อนัตตา-นิพพาน เขียนมา-ตอบไป (จดหมายจากส่วนโมกข์)
คำสอนผู้ว่าชพรรณาเคียว คติธรรมของท่านพุทธทาส ธรรมบรรยายพิเศษในส่วนโมกข์
หลักพระพุทธศาสนา ตามรอยพระอรหันต์ ฯลฯ

* ตั้งอยู่ที่ เลขที่ 112 สามยอด ถนนเจริญกรุง กรุงเทพมหานคร นับเป็น
สำนักพิมพ์ที่มีชื่อเสียงในสมัยนั้น ได้ขอความร่วมมือในกิจการเผยแพร่ธรรมะจาก "คณะ-
ธรรมทาน" (ไชยา) ในการขอนำหนังสือธรรมะของพุทธศาสนิกชนมาจัดพิมพ์จำหน่าย
โดยที่ทางส่วนโมกข์พลาราม ไม่มีการติดค่าลิขสิทธิ์หนังสือแต่อย่างใด นับว่าเป็นสำนักพิมพ์
ที่มีอุดมการณ์แห่งหนึ่งในการเผยแพร่หนังสือธรรมะของพุทธศาสนิกชนในช่วงนั้น (พระประชา
ปสนุนธุมโม และ สันติสุข โสภณศิริ 2529 : 208-209)

** จากรายการหนังสือธรรมะของสำนักพิมพ์ "สุวิชาชน"

ต่อมา พ.ศ. 2499 ปุ่น จงประเสริฐ* แห่ง "องค์การฟื้นฟูพุทธศาสนา" **

ได้เริ่มจัดพิมพ์หนังสือธรรมะของพุทธทาสภิกขุเผยแพร่ โดยการแจกเป็นธรรมทาน และจำหน่ายในราคาถูก เป็นหนังสือเล่มบางๆ ที่คัดตอน หรือคัดย่อมาจากหนังสือธรรมะของพุทธทาสภิกขุ (พระประชา ปสฺนุณธมฺโม 2529 : 314-316) หนังสือที่จัดพิมพ์ เช่น คู่มือมนุษย์ (ย่อจากการอบรมผู้พิพากษาปีแรก ต่อมาพุทธทาสภิกขุได้นำมาปรับปรุงให้มีมาตรฐานขึ้น จัดพิมพ์หลายครั้ง เป็นหนังสือที่มีชื่อเสียงเล่มหนึ่ง) คำราฎพระภิกษุ ล้างสมอง เล่ม 1-10 วิธีระงับทุกข์ (ขยายความจาก คู่มือมนุษย์) วิธีปฏิบัติธรรม-ทางลัด (ย่อมาจาก ตัวกู-ของกู) สุญญตา-จิตว่าง-จิตเดิมแท้ ความงมงาย คนมีศาสนาทำไม ไม่เข้าใจศาสนาเพราะไม่รู้ภาษาธรรม เรียนพุทธศาสนาใน 15 นาที ฯลฯ (ปุ่น จงประเสริฐ 2522 : 63-64) นับว่าองค์การฟื้นฟูศาสนาทำให้หนังสือธรรมะของพุทธทาสภิกขุแพร่หลายยิ่งขึ้น

ใน พ.ศ. 2500 ต่อมา คณะพุทธนิคม (เชียงใหม่) ได้จัดตั้งเป็น "ชาวพุทธ-มูลนิธิ" มีวัตถุประสงค์เพื่อเผยแพร่พุทธศาสนาด้วยวิธีปาฐกถา และอื่นๆที่เหมาะสม ตลอดจนให้ความอุปการะ ให้ทุนการศึกษาแก่พระภิกษุสามเณร อนุชากริก อนุชากริกา อุบาสิกา อุบาสิกา ตลอดจนผู้สนใจในการปฏิบัติธรรม และเผยแพร่ธรรมะที่มูลนิธิฯ จัดขึ้น ฯลฯ (พุทธนิคม เชียงใหม่ 2524 : 49) นับว่างานของ "พุทธนิคม" เป็นกิจการที่ขยายไปจาก "สวนโมกขพลาราม" และยังมีส่วนสนับสนุนการจัดพิมพ์หนังสือธรรมะของ

* ปุ่น จงประเสริฐ ได้จัดพิมพ์หนังสือธรรมะเผยแพร่ด้วยทุนส่วนตัว ที่คัดลอก ตัดตอนมาจากหนังสือธรรมะของพุทธทาสภิกขุ โดยมากจะพิมพ์เรื่องต่อต้านพระอลัชชี เช่นเรื่อง คำราฎพระภิกษุ (ตัดตอนไปจากเรื่อง ชุมทรัพย์จากพระโอบุส) ฯลฯ (พระประชา ปสฺนุณธมฺโม 2529 : 315-316)

** "องค์การฟื้นฟูพุทธศาสนา" ยังจัดพิมพ์หนังสือธรรมะของนักเขียนคนอื่นๆ เผยแพร่ด้วย และองค์การฯ นี้ได้จัดพิมพ์หนังสือธรรมะของพุทธทาสภิกขุเพื่อเผยแพร่ธรรมะเป็นเวลาถึง 20 ปี จน ปุ่น จงประเสริฐ ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. 2523 การเผยแพร่ธรรมะก็หยุดชะงักลง แต่ต่อมามีผู้มีจิตศรัทธาได้มอบทุนให้ "สำนักหนังสือธรรมบุชา" จัดพิมพ์หนังสือธรรมะขององค์การฯ นี้เผยแพร่โดยการจำหน่าย หรือแจกต่อไป

พุทธศาสนิกชนเผยแพร่*

ต่อมา พ.ศ. 2501 มีนักปฏิบัติธรรมผู้เลื่อมใสในพุทธศาสนาคนหนึ่ง ได้เริ่มก่อสร้างสถานปฏิบัติธรรมที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ชื่อ สถานปฏิบัติธรรมสวนอุดม ต่อมา อุบาสิกาอรุณวดี สุวรรณภินิษฐ์ ได้เชิญบุคคลต่างๆ มาเป็นกรรมการ มี จรูญ ฉาสุภวานิช เป็นประธาน ได้ขอจัดตั้งเป็นมูลนิธิ และได้รับอนุญาตจากกระทรวงมหาดไทยให้จัดตั้งเป็น "สวนอุดม-มูลนิธิ" ** เมื่อวันที่ 2 มิถุนายน 2502 มีวัตถุประสงค์เพื่อ จัดเป็นสาธารณกุศล เป็นองค์การที่มีทุนไว้บำรุงส่งเสริมเผยแผ่การปฏิบัติธรรมตามหลักพุทธศาสนา และอุปถัมภ์ผู้ปฏิบัติธรรมตามแนวทางแห่งสัมมาทิฐิ มีการดำเนินงานหลายประการ ที่สำคัญคือการเผยแพร่พุทธธรรมด้วยการสร้างหนังสือ ตำรา หรืออบรม ฯลฯ ตามควรแก่โอกาสอันควร (สวนอุดมมูลนิธิ 2515 : 3-8) ในระยะแรกๆ ก็ไม่ได้จัดพิมพ์หนังสือมากนัก แต่ก็จัดพิมพ์บ้าง ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นข้อเขียน หรือธรรมบรรยาย ปาฐกถาธรรมของพุทธศาสนิกชน เช่น หนังสือเรื่อง ไม้จันทน์จะร่วง (พิมพ์ พ.ศ. 2505) อ่านชีวิต (พิมพ์ พ.ศ. 2506) ฯลฯ

ประมาณ พ.ศ. 2510 มีบุคคลคนหนึ่ง มี วิโรจน์ ศิริอัฐ และคณะ ได้เห็นคุณค่าอันน่ามหัศจรรย์ของธรรมะ ที่สามารถแก้ปัญหาชีวิตได้ จึงร่วมกันเผยแพร่ธรรมะ โดยการจัดพิมพ์หนังสือธรรมะ ซึ่งส่วนใหญ่จะรวบรวมมาจากธรรมบรรยายของพุทธศาสนิกชน เช่น คู่มือมนุษย์ เอกสารสุขุมองค์านัน ฯลฯ เพื่อแจกเป็นธรรมทานแก่ผู้สนใจ ต่อมาพุทธศาสนิกชนได้แนะนำให้ชื่อคณะเผยแพร่ว่า "คณะเผยแพร่วิถีการดำเนินชีวิตอันประเสริฐ" (ผ.ช.ป.) *** (มูลนิธิเผยแพร่ชีวิตประเสริฐ 2522 : 1)

* ระยะแรก "คณะพุทธนิคม" นำธรรมบรรยายของพุทธศาสนิกชน ลงในวารสาร ชาวพุทธ ต่อมาจึงพิมพ์หนังสือจำหน่าย ตลอดจนหาทุนในการพิมพ์หนังสือ "ชุดธรรมโฆษณ์"

** ระยะแรกจัดพิมพ์หนังสือธรรมะของพุทธศาสนิกชนเผยแพร่บ้าง แต่ไม่มากนัก ต่อมาจึงดำเนินงานในการจัดทำต้นฉบับ การทำหนังสือธรรมะเผยแพร่ ควบคุมการทำหนังสือ "ชุดธรรมโฆษณ์" และอื่นๆ ซึ่งเป็นคำสอนและธรรมบรรยายของพุทธศาสนิกชนเผยแพร่ (ร่วมกับ "คณะธรรมทาน") มูลนิธิแห่งนี้ตั้งอยู่ที่ เลขที่ 77 หมู่ 6 ถนนสุขุมวิท 103 เขตพระโขนง กรุงเทพฯ (สวนอุดมมูลนิธิ 2529 : 55-56)

*** ต่อมา วันที่ 4 กันยายน 2518 ได้จัดตั้งเป็น "มูลนิธิเผยแพร่ชีวิต-ประเสริฐ" มีวัตถุประสงค์หลักคือ เพื่อเผยแพร่ธรรมะ สนับสนุนสถานปฏิบัติธรรม ให้วิชาความรู้แขนงต่างๆ เป็นธรรมทาน และ ส่งเสริมให้มีการศึกษาปฏิบัติธรรม ตามสถาบันการศึกษา และหน่วยงานต่างๆ ฯลฯ (มูลนิธิเผยแพร่ชีวิตประเสริฐ 2522 : 14)

ต่อมามีการก่อตั้ง "สำนักหนังสือธรรมยุธา" * ดำเนินงานโดย วิโรจน์ ศิริอิฐ มีการจัดพิมพ์หนังสือธรรมะต่างๆ เผยแพร่ และจำหน่าย รวมทั้งจัดพิมพ์หนังสือธรรมะของ พุทธศาสนิกชนด้วย โดยคัดเลือกมาจาก หนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา" บาง คัดเลือกมาจาก หนังสือธรรมะของพุทธศาสนิกชน ที่จัดพิมพ์โดย "คณะธรรมทาน" สำนักพิมพ์ "สุวีชาชน" บาง รวบรวมเรียบเรียงจากธรรมบรรยายในโอกาสต่างๆ ของพุทธศาสนิกชนบ้าง จัดพิมพ์ เป็นหนังสือชุด เช่น เอกสารชุดมรดกานันท์ ปราภวธรรม ชุดทำบุญฉลองอายุ หรือจัดพิมพ์ เป็นเรื่องๆ ไป เช่น คู่มือมนุษย์ แก่นพุทธศาสนา ตัวกู-ของกู คำสอนผู้บวช ภาค 1, 2 อิทธิธรรมคืออะไร? ปฏิจาสุมุખาบทคืออะไร? คริสตธรรม-พุทธธรรม พุทธศาสนิกชนกับส่วนโมกข์ อาหารใจ อานาปานสติสมาธิแบบ สูตรเวทย์กลาง ภาค 1, 2 คำสอนของชาวไป ปริสนาธรรม รินไซ (อาจารย์เข็น) คู่มืออุบาสิก-อุบาสิกา (แปลไทย) ส่วนโมกข์ทลาราม ท้าวไตร เข้า-เข็น (แปลไทย) และ ภาษาคน-ภาษาธรรม ฯลฯ สำนักหนังสือธรรมยุธา จัดพิมพ์หนังสือธรรมะของ พุทธศาสนิกชน เพื่อเผยแพร่ และจำหน่ายมาจนถึงทุกวันนี้

นอกจากนี้ ยังมีสำนักพิมพ์อื่นๆ หลายแห่ง ที่นำหนังสือของพุทธศาสนิกชน ไป จัดพิมพ์จำหน่าย เช่น มหามกุฏราชวิทยาลัย (เช่น พิมพ์เรื่อง พุทธประวัติปริเฉทที่ 1 ว่าด้วยอินเคียก่อนพุทธกาล พิมพ์ พ.ศ. 2498) องค์การค้ำจุนศาสนา (เช่น พิมพ์เรื่อง ตามรอยพระอรหันต์ เล่ม 1-2 เกิดมาทำไม ฯลฯ) สำนักพิมพ์เอกชนอื่นๆ เช่น แพรวทิพย์ ฯลฯ

นอกจากจะมีผู้นำผลงานของพุทธศาสนิกชน ไปจัดพิมพ์จำหน่ายแล้ว ยังมีผู้สนใจ ธรรมะแนวส่วนโมกข์ ระยนั้นได้เขียนชีวประวัติ และการทำงานของพุทธศาสนิกชนหลายเล่ม ***

* "สำนักหนังสือธรรมยุธา" นอกจากจะพิมพ์หนังสือของพุทธศาสนิกชนจำหน่าย แล้ว ยังจัดพิมพ์หนังสือธรรมะของผู้ทรงคุณวุฒิอื่นๆ จำหน่ายด้วย เช่น ผลงานของ พระราชันนันทมุนี (ปัทมยานันทภิกขุ) พระครูพิศาลธรรมโกศล พระมงกุฎ แสนอาณูภาพ ฯลฯ ปัจจุบันตั้งอยู่ที่ เลขที่ 5/1-2 ถนนอัษฎางค์ ริมคลองหลอด ตรงข้างกระทรวงยุติธรรม กรุงเทพฯ

** เรื่อง แก่นพุทธศาสนา รวบรวมจากธรรมบรรยายของพุทธศาสนิกชน ณ โรงพบาลศิริราช เป็นหนังสือที่ได้รับรางวัลจากองค์การยูเนสโก เมื่อ พ.ศ. 2508

*** เช่น เรื่อง ชีวิตและผลงานของท่านพุทธศาสนิกชน โดย ชกท. (พระปลัดบุญชวน เขมาภิรัตน์) ท่านพุทธศาสนและส่วนโมกข์ โดย อรุณ เวชสุวรรณ

เนื่องจากมีการนำหนังสือของพุทธทาสภิกขุไปพิมพ์จำนวนมากโดยสำนักพิมพ์ต่างๆ
ต่อมา พ.ศ. 2511 เริ่มมีการจัดทำหนังสือ "ชุดธรรมโฆษณ์" ของพุทธทาสภิกขุ * เพื่อรวม
งานเขียน ธรรมบรรยายของพุทธทาสภิกขุ แล้วจัดพิมพ์เป็นหมวดหมู่ให้เป็นผลงานที่สมบูรณ์
(พระประชา ปสฺนุณญโม และ สันติสุข โสภณศิริ 2529 : 202) ต่อมา พ.ศ. 2514
ส่วนอุสมมูลนิธิเริ่มจัดพิมพ์หนังสือ "ชุดคอกบัวหลวง" ระยะเวลาหนังสือของพุทธทาสภิกขุจะ
เป็นงานเขียน ต่อมาจึงมีการนำธรรมบรรยายต่างๆมาเรียบเรียงพิมพ์เป็นหนังสือ ส่วนการ
บรรยายธรรมที่สำคัญ เช่น พ.ศ. 2495 เริ่มบรรยายประจำช่วงเช้าพรรษา เพื่ออบรม
พระภิกษุสามเณร ๘ ส่วนโมกขพลาาราม ต่อมา พ.ศ. 2509 เริ่มการบรรยายธรรม "วัน-
ล้ออายุ" (วันเกิด) ใน พ.ศ. 2512 เริ่มการบรรยายอบรมพระนิสิตภาคฤดูร้อน ต่อมา
ใน พ.ศ. 2514 เริ่มการบรรยายธรรมวันเสาร์ ธรรมบรรยายต่างๆเหล่านี้ ภายหลังจึงมี
การจัดพิมพ์เป็นหนังสือ (พระประชา ปสฺนุณญโม และ สันติสุข โสภณศิริ 2529 : 202)
ทำให้มีหนังสือธรรมะของพุทธทาสภิกขุ ที่รวบรวมจากธรรมบรรยายแพร่หลายเพิ่มขึ้น

ในระยะแรกนี้ก็มีพุทธบริษัทกลุ่มหนึ่ง ซึ่งต่อมาได้มีบทบาทในการผลิตหนังสือ
พุทธศาสนาเป็นอันมาก เริ่มตนเมื่อ พ.ศ. 2513 มีพระภิกษุรูปหนึ่งฉายาว่า "พระ-
ไพริทธิโก" หรือ "พระไพริทธิ" ใ้ดูอุปสมบท และอุทิศตนในบวรพุทธศาสนา และจาก
การเผยแพร่ธรรมะของพระไพริทธิในระยะแรกๆนั้น ทำให้มีผู้เลื่อมใสศรัทธาในปฏิบัติ
และคำสั่งสอนจำนวนหนึ่ง บางคนถึงกับออกบวชเป็นพระภิกษุคาม เพื่อที่จะได้ศึกษาปฏิบัติ-
ธรรม ตลอดจนงานเผยแพร่มุทธศาสนา และรวมกลุ่มกันเป็น พุทธบริษัท "ชาวอโศก" **
("มูลนิธิธรรมสันติ" 2523 : 86-87)

* ในการทำหนังสือ "ชุดธรรมโฆษณ์" มี "ธรรมทานมูลนิธิ" จัดหา รักษาทุน
ที่ใช้ในการพิมพ์หนังสือ "ชาวพุทธมูลนิธิ" ช่วยจัดหาทุนมาช่วยพิมพ์หนังสือ ช่วยโฆษณาและ
จำหน่าย "มูลนิธิเผยแพร่วิตฺตประเสริฐ" ช่วยจัดหาทุนมาสมทบ ช่วยโฆษณาและจำหน่าย
และ "ส่วนอุสมมูลนิธิ" มีหน้าที่ควบคุมการจัดทำต้นฉบับ การพิมพ์ การเผยแพร่ ("แถลง-
กิจการการจัดพิมพ์หนังสือธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส" 2524 : ข)

** ที่มาของนามว่า "ชาวอโศก" นั้น มีที่มาจากเหตุที่พระไพริทธิผู้นำกลุ่มนี้ได้
อุปสมบทและพำนักอยู่ ณ "วัดอโศการาม" ต่อมาจึงได้ไปแสดงธรรมที่ "ลานอโศก" ณ วัด-
มหาธาตุฯ จึงเรียกปฏิบัติธรรมกับพระไพริทธิ ไม่ว่าจะบรพชิตหรือคฤหัสถ์ว่า "ชาวอโศก"
ต่อมาเมื่อร่วมกันจัดทำหนังสือธรรมะ นิตยสารธรรมะเผยแพร์ ก็ใช้นามผู้เขียนหนังสือหรือ
บทความว่า "ชาวอโศก" โดยไม่ได้ใช้นามปากกาอื่นในระยะแรก ไม่ว่าผู้เขียนจะเป็นใคร
เพื่อมิให้เป็นการสร้างอิตคาตัวตน (กลุ่มญาติธรรมชาวอโศก 2525 : 196-197)

ในด้านการเผยแพร่ธรรมะ เมื่อพระโพธิรักษ์ได้รับอาราธนาจากผู้สนใจให้ไปบรรยายธรรมตามสถานที่ต่างๆ เช่น วัดมหาธาตุฯ วัดธาตุทองฯ วัดนรนาถสุนทริการาม ซึ่งก็จะมีการจัดพิมพ์หนังสือธรรมะต่างๆ ทั้งที่เป็นข้อเขียน หรือธรรมบรรยายต่างๆ ของพระโพธิรักษ์ * จัดพิมพ์เผยแพร่โดยส่วนใหญ่จะแจกเป็นธรรมทานแก่ผู้สนใจทั่วไป เช่น หนังสือเรื่อง ลำธารชีวิต (พิมพ์ พ.ศ. 2514) วิญญานมีจริงหรือ? คืออะไร? (พิมพ์ พ.ศ. 2514) ฯลฯ ค่อมาระหว่าง พ.ศ. 2514-2515 มีการจัดพิมพ์วารสาร เรวดี ยุครุ่งอรุณฉบับโอศก ออกจำหน่ายได้ 3 ฉบับ ก็หยุดพิมพ์ ทำให้หนังสือธรรมะของ "ชาวโอศก" เริ่มแพร่หลายขึ้นตั้งแต่นั้นมา (หนังสือธรรมะที่จัดพิมพ์ในระยะแรกๆ ส่วนใหญ่เขียนในนาม "โอศก")

ต่อมาเดือนกุมภาพันธ์ 2516 กลุ่มชาวโอศกได้ก่อตั้ง "พุทธสถานแคนโอศก" ที่ ตำบลทุ่งลูกนก อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม ในช่วงนี้มีการจัดพิมพ์หนังสือธรรมะเผยแพร่หลายเรื่อง เช่น ค้นมันออกมาจากศีล (2 เล่ม) เพลงชีวิตและโทกีนด้วยญาณ 16 ตลอดจนมีการเรียบเรียงธรรมบรรยายต่างๆ ของ พระโพธิรักษ์ มาจัดพิมพ์เป็นเอกสาร เช่น สติปัญญา และ อานาปานสติ (ภายหลังรวมเล่มเป็นหนังสือชื่อ ทางเอก ภาค 1, 2 และ 3) ตลอดจนการเผยแพร่ธรรมะไปยังสถานที่ต่างๆ ซึ่งในระยะแรกส่วนใหญ่จัดทำในรูปเอกสารโรเนียว เช่น เรื่อง จาริกวิเคราะห เอกสารต่างๆ ที่จัดทำในงานมูลนิธิธรรมศาสตร์ (จัดพิมพ์มหาวิทยาลัย-ธรรมศาสตร์ พ.ศ. 2517) ฯลฯ (สีขมมาด ทิพย์เทวี เผ่าพันธุ์โอศก, สัมภาษณ์)

การเผยแพร่ธรรมะของกลุ่มชาวโอศก ระยะแรกค่อนข้างลำบาก ไม่มีอุปกรณ์มากนัก เพราะแต่ละคนได้สละวัตถุสมบัติแล้ว ที่อยู่ก็ไม่แน่นอน ประชาชนรู้จักน้อย การเผยแพร่จึงใช้การจาริก บรรยาย จัดงาน พิมพ์หนังสือ (สีขมมาด นัชชา เดระวงศ์ 2528 : 29-30) ต่อมาวันที่ 8 สิงหาคม 2518 หมู่สงฆ์ชาวโอศก ภายใต้การนำของ

* ขณะที่ยังเป็นฆราวาส รัก รักพงษ์ ได้เขียนเรื่องเกี่ยวกับธรรมะ โดยใช้นามปากกา "โพธิรักษ์" (หมายถึงผู้รักษาความบริสุทธิ์) เป็นบทความลงตีพิมพ์ในนิตยสารต่างๆ เช่น การภาพ ดวงประทีป นิตยสารไทยโทรทัศน์ สตรีสาร สามมุข ฯลฯ ต่อมาจึงมีการรวบรวมบทความต่างๆ คอลัมน์ตอบปัญหาธรรมะ เป็นเล่มหนังสือ เช่น ชีวิตนี้มีปัญหา? (พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2512 รวมบทความ คอลัมน์ตอบปัญหาธรรมะจากนิตยสาร การภาพ) คุณคืออะไร? ทำไมสำคัญนัก? (หรือ กลางทะเลชีวิต พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2513 รวมบทความจากนิตยสาร สตรีสาร) และ ลำธารชีวิต (รวมบทความจาก นิตยสารไทยโทรทัศน์) (กลุ่มญาติธรรมชาวโอศก 2525 : 45-46)

พระโพธิรักษ์ ได้ประกาศลาออกจากการปกครองของคณะสงฆ์ไทย และมหาเถรสมาคม เนื่องจากพบอุปสรรคในการเผยแพร่ธรรมะตามแนวทางของ "ชาวอโศก" (กลุ่มญาติธรรม-ชาวอโศก 2525 : 203) ดังนั้นกลุ่มชาวอโศกก็ดำริว่าสมควรจะเปิดเผยแพร่งานให้สังคม ไต่ทราบเจตนารมณ์ของกลุ่ม จึงได้จัดพิมพ์หนังสือขึ้นหลายเรื่อง เช่น ความรัก 10 มิติ คำอย่างไรที่สังคมควรนิยมน และ สัจยอกปาฏิหาริย์ โดยจัดพิมพ์กันเองที่โรงพิมพ์ห้องภาพ-สุวรรรณ เป็นจำนวนหลายหมื่นเล่ม แล้วจึงนำไปเผยแพร่โดยการจำหน่ายในราคาถูก และการแจกเป็นธรรมทานบ้าง (พระโพธิรักษ์, เทปตลับ)

ต่อมา พ.ศ. 2519 กลุ่มชาวอโศกได้ก่อตั้งพุทธสถานขึ้น 3 แห่ง ได้แก่ "พุทธสถานศิระะอโศก" ที่อำเภอกันทรลักษ์ จังหวัดศรีสะเกษ "พุทธสถานศาลืออโศก" ที่อำเภอ-ไพศาลี จังหวัดนครสวรรค์ และ "พุทธสถานสันตืออโศก" * ที่กรุงเทพฯ มี "พุทธสถานสันตืออโศก" เป็นศูนย์กลางการทำงานเผยแพร่พุทธศาสนา (กลุ่มญาติธรรมชาวอโศก 2525 : 48) และยังเป็นศูนย์กลางการผลิตหนังสือด้วย ทำให้หนังสือของชาวอโศกแพร่หลายขึ้น

นอกจากนี้แหล่งผลิตหนังสือต่างๆยังจัดพิมพ์วารสารพุทธศาสนาหลายชื่อ ดังนี้

พ.ศ. 2490 เริ่มมีการจัดพิมพ์วารสาร พุทธจักร (รายเดือน) จัดทำโดยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อเผยแพร่พุทธศาสนาและแถลงกิจการของสถาบันแห่งนี้

ต่อมา พ.ศ. 2495 เริ่มมีการจัดพิมพ์วารสาร ชาวพุทธ (รายเดือน) จัดทำโดยคณะพุทธนิคม (เชียงใหม่) เพื่อเผยแพร่พุทธศาสนาและกิจการของคณะพุทธนิคม

พ.ศ. 2508 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเริ่มจัดพิมพ์วารสาร 2 ชื่อ คือ เสียงธรรม (รายสองเดือน) จัดทำโดยคณะกรรมการนิสิต เพื่อเผยแพร่พุทธธรรม และกิจกรรมพระนิสิต และ เพื่อนใจ (รายเดือน) จัดทำโดยโรงเรียนพุทธศาสนาวินาศิทธิคดี จัดทำเพื่อส่งเสริมจริยศึกษา และพุทธศาสนาแก่เยาวชน

พ.ศ. 2508 อภิธรรมมหาธาตุวิทยาลัยเริ่มจัดพิมพ์วารสาร 2 ชื่อ คือ ข้อฟ้า (รายเดือน) และ วชิรธรรม (รายปักษ์ ปัจจุบันหยุดพิมพ์แล้ว) สำหรับเยาวชน

ต่อมา พ.ศ. 2511 เริ่มมีการจัดพิมพ์วารสาร พุทธรักษา (รายเดือน) จัดทำโดยพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย เพื่อเผยแพร่ธรรมะสำหรับเยาวชนรุ่นกลาง จัดทำขึ้นตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน

* ตั้งอยู่ที่ เลขที่ 67/1 ซอยประสาธลิน ถนนสุขุมวิท 1 แขวงคลองกุ่ม เขตบางกะปิ กรุงเทพฯ

ใน พ.ศ. 2511 เช่นกัน องค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก เริ่ม
จัดพิมพ์ วารสาร พ.ศ.ล. ฉบับนักศึกษา (รายเดือน) ตั้งแต่เดือนสิงหาคม โดยมิ
จุลสาร คลังแก้ว เป็นภาคผนวกบางเล่ม ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น วารสาร พ.ศ.ล.
(รายสองเดือน) เพื่อเผยแพร่พุทธธรรม และข่าวสารทางพุทธศาสนา

ต่อมา พ.ศ. 2514 เริ่มมีการจัดพิมพ์ วารสาร โทธิจักษ์ จัดทำโดย
สมาคมศิษย์เก่า มหาวิทยาลัยเกษตรราชวิทยาลัย (ปัจจุบันหยุดจัดพิมพ์แล้ว)

สรุปวาระแรก (พ.ศ. 2489-2519) การผลิตหนังสือของไทยมีความ
ก้าวหน้า และขยายตัวไปกว่าสมัยก่อนๆ เพราะมีการพัฒนาทั้งการพิมพ์ การศึกษา
การเผยแพร่พุทธศาสนา ส่วนแหล่งผลิตหนังสือพุทธศาสนาต่างๆ ก็มีทั้งทางการทั้ง
หน่วยงาน และการผลิตหนังสือ ทั้งที่เป็นแหล่งผลิตหนังสือ ที่ก่อตั้งในสมัยก่อนๆ
ได้แก่ กรมการศาสนา (ก่อตั้ง พ.ศ. 2432) มหามกุฏราชวิทยาลัย (ก่อตั้ง พ.ศ.
2436) พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย (ก่อตั้ง พ.ศ. 2476) ในระยะแรกนี้มีการ
ดำเนินงานของสถาบันการศึกษาของสงฆ์ 2 แห่ง ในรูปมหาวิทยาลัยสงฆ์ได้แก่
สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย (ก่อตั้ง พ.ศ. 2488 เริ่มเปิดดำเนินการศึกษาใน
พ.ศ. 2489) ซึ่งเป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์ฝ่ายธรรมยุต ส่วนฝ่ายมหานิกายคือ มหาจุฬาลงกรณ-
ราชวิทยาลัย (ก่อตั้ง พ.ศ. 2432 ในนามมหาธาตุวิทยาลัย เริ่มเปิดดำเนินการศึกษา
พ.ศ. 2490 ในนาม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย) มีการก่อตั้งแหล่งผลิตหนังสือ
พุทธศาสนาหลายแห่ง ทั้งที่เป็นสถานศึกษาพระอภิธรรม ได้แก่ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย
(ที่เริ่มก่อตั้งโดยพระภิกษุชาวพม่า เมื่อ พ.ศ. 2492) ตลอดจนมีการก่อตั้งองค์การ
สมาคม มูลนิธิทางพุทธศาสนาหลายแห่ง เพื่อเผยแพร่พุทธศาสนา และผลิตหนังสือ ได้แก่
องค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก (ก่อตั้ง พ.ศ. 2493 แต่ย้ายสำนักงานใหญ่เข้ามา
ในประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. 2507 จึงเริ่มดำเนินงานในปี) สวนอุศมมูลนิธิ (ก่อตั้ง
พ.ศ. 2502) มูลนิธิภูมิพลโลกิยะเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา (มีพัฒนาการมาจาก
สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ซึ่งก่อตั้ง พ.ศ. 2505 ต่อมา พ.ศ. 2506 จัดตั้ง
เป็น กองทุนพิเศษภูมิพลโลกิยะ และเมื่อ พ.ศ. 2516 จึงจดทะเบียนเป็นมูลนิธิ) มูลนิธิ-
อภิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย (ก่อตั้ง พ.ศ. 2508 จดทะเบียนเป็นมูลนิธิ พ.ศ. 2510) ซึ่ง
ทำให้มีการผลิตหนังสือพุทธศาสนาหลายประเภทขึ้น และยังมีการพิมพ์หนังสือของพุทธศาสนิก
อย่างแพร่หลาย และเริ่มมีการก่อตั้งของพุทธบริษัท "ชาวอโศก" เมื่อ พ.ศ. 2513

ระยะปัจจุบัน (ระหว่าง พ.ศ. 2520-2527)

มีการจัดพิมพ์พระไตรปิฎก การจัดพิมพ์พระไตรปิฎกและอรรถกถา การริเริ่มสังคายนาพระไตรปิฎก "สวนอุสมณฺณิธิ" ที่ก่อตั้งใน พ.ศ. 2502 ได้จัดพิมพ์หนังสือของพุทธศาสนิกชนในทิศทางต่างๆ ให้แพร่หลายยิ่งขึ้น และยังได้จัดพิมพ์ปาฐกถาธรรมที่พุทธศาสนิกชนเริ่มเทศน์ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย ส่วนกลุ่ม "ชาวอโศก" ที่ก่อตั้งตั้งแต่ พ.ศ. 2513 มีบทบาทในการเผยแพร่หนังสือธรรมะยิ่งขึ้น มีการก่อตั้งมูลนิธิ และสมาคมซึ่งสนับสนุนงานเผยแพร่ธรรมะของกลุ่มพุทธบริษัท "ชาวอโศก" มีการจัดพิมพ์วารสารพุทธศาสนาเพิ่มขึ้นหลายชื่อ นอกจากนี้สถาบันการศึกษาของสงฆ์ 2 แห่ง และหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องกับกิจการพุทธศาสนามีพัฒนาการทั้งหน่วยงานและการผลิตหนังสือพุทธศาสนา

การจัดพิมพ์พระไตรปิฎก พระไตรปิฎกและอรรถกถา การสังคายนาพระไตรปิฎก มีรายละเอียดดังนี้

ใน พ.ศ. 2521 กรมการศาสนาเริ่มงานพิมพ์ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เป็นครั้งที่ 3 ทั้งนี้เพราะฉบับซึ่งจัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2514 มีผู้สนใจจัดถวายให้แก่วัด และมอบให้ห้องสมุดต่างๆ จนจำหน่ายหมด ดังนั้นใน พ.ศ. 2520 กรมการศาสนาจึงจัดทำโครงการจัดพิมพ์เป็นครั้งที่ 3 เมื่อได้รับอนุมัติ และแต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นแล้ว ก็เริ่มงานตั้งแต่ พ.ศ. 2521 โดยตรวจทานแก้ไขเพิ่มเติมจากต้นฉบับพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวงพิมพ์ครั้งที่ 2 และปรับปรุงนามานุกรม และบัญชีค้นเรื่องธรรมประเภท ให้ถูกต้องสมบูรณ์ทั้ง 45 เล่ม มอบให้โรงพิมพ์การศาสนาเป็นผู้จัดพิมพ์ตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. 2522 จัดพิมพ์ 2,000 ฉบับละ 45 เล่ม แล้วเสร็จต้นปี พ.ศ. 2523 ได้จำหน่ายให้ผู้มีกุศลเจตนาสร้างพระไตรปิฎกฉบับนี้ให้แก่วัด ห้องสมุด และสถานศึกษาต่างๆ (พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 1... 2522 : หน้าคำนำ 1-3) ต่อมา พ.ศ. 2525 กรมการศาสนาจัดพิมพ์ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เป็นครั้งที่ 4 เนื่องในวโรกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี เพื่อเฉลิมพระเกียรติยศพระบรมราชจักรีวงศ์ที่ทรงอุปถัมภ์พุทธศาสนาตลอดมา เมื่อได้รับการอนุมัติและแต่งตั้งคณะกรรมการแล้ว ก็เริ่มงานตรวจทาน จัดพิมพ์ 3,000 ฉบับละ 45 เล่ม ได้ปรับปรุงรูปเล่มให้มีขนาดต่างจากเดิมคือพิมพ์เป็นหนังสือขนาด 8 หน้ายกพิเศษ เพื่อให้ได้มาตรฐานสากลนิยม สิ้นปกพิมพ์หน้า-

เลขเล่มที่ของพระไตรปิฎกไว้ตอนบน พิมพ์หมายเลขเล่มที่ของแต่ละปิฎกไว้ตอนล่าง เพื่อความสะดวกในการค้นคว้าและอ้างอิง จัดพิมพ์แล้วเสร็จเมื่อ พุทธศักราช 2525 (พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวงเล่มที่ 1... 2525 ก : หน้าพระปรารภ และคำนำ 1-6)

นอกจากนี้ใน พ.ศ. 2522 มหามกุฏราชวิทยาลัยได้จัดพิมพ์หนังสือชื่อ พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน ขึ้นเป็นครั้งแรก เรียบเรียงโดย สุชีพ ปุณฺณานุภาพ ซึ่งนับว่าเป็นครั้งแรกที่มีการย่อความจากพระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี 45 เล่ม ให้เป็นเล่มเดียวจบ เกือบ 5 เล่มจบ ต่อมา มีการจัดพิมพ์ถึง พ.ศ. 2527 อีก 7 ครั้ง

ใน พ.ศ. 2525 มหามกุฏราชวิทยาลัยได้จัดพิมพ์ พระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นอนุสรณ์เนื่องในวโรกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี มีการจัดตั้งคณะกรรมการแปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาจากภาษาบาลี เพื่อให้พุทธวงนระในพระไตรปิฎกในรูปภาษาไทยได้แพร่หลายยิ่งขึ้น (มหามกุฏราชวิทยาลัย 2525 : หน้าคำนำ) โดยได้จัดพิมพ์ทั้งหมด 91 เล่มจบ นับเป็นครั้งแรกที่พระไตรปิฎกและอรรถกถาได้ถูกแปลเป็นภาษาไทยจนครบทั้งอรรถกถาพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และ พระอภิธรรมปิฎก

ใน พ.ศ. 2525 เช่นกัน สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสน์ วาสนมหาเถร) สมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงมีดำริให้ดำเนินการสังคายนาพระไตรปิฎก* ในโอกาสที่พุทธศาสนาล่วงเลยมาถึง 2525 ปี โดยมีพระบัญชาถึงอธิบดีกรมการศาสนาในขณะนั้น คือ ชำเถอง วุฒิจันทร์ ให้ชักชวนพุทธบริษัทมาจัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาบาลี และภาษาไทยที่ได้ตรวจสอบสังคายนาแล้ว ในวโรกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี และในวาระที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชจะทรงมีพระชนมายุครบ 60 พรรษา ต่อมาเมื่อเดือนพุทธศักราช 2527 คณะรัฐมนตรีมีมติให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎก ในช่วง พ.ศ. 2528-2530 ใช้เงินในการนี้ประมาณ 42 ล้านบาท ทุนส่วนหนึ่งมาจากงบประมาณแผ่นดิน อีกส่วนมาจากกองทุนพระไตรปิฎก ที่เป็นเงินของผู้สั่งจองหนังสือ ตลอดจนจากการบริจาค การทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งนี้เป็นการชำระและแปลพระคัมภีร์อรรถกถา ฎีกาสัททวาริเสส ปกรณ์พิเศษ ให้เป็นภาษาไทย เพื่อความเข้าใจที่ถูกต้อง ดังนั้นจะเห็นว่าการ

* ถือเป็น การสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 10 ของโลก หรือครั้งที่ 3 ของไทย ครั้งแรกมีการสังคายนาที่เชิงเขาเวฬุารบรรพต อินเดีย ภายหลังพุทธปรินิพพาน 3 เดือน ครั้งที่ 2 และ 3 มีการสังคายนาที่อินเดีย ครั้งที่ 4, 5, 6 และ 7 มีการสังคายนาที่ศรีลังกา ครั้งที่ 8 มีการสังคายนาที่เชียงใหม่ (พ.ศ. 2020) สมัยสุโขทัย ครั้งที่ 3 มีการสังคายนาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อ พ.ศ. 2331 (สุชีพ ปุณฺณานุภาพ 2528 : 12-13)

สังคายนาทระไตรปิฎกคราวนี้ มิได้อ้อเอาพระไตรปิฎกที่ชำระในครั้งที่แล้วๆมา เล่มใด เล่มหนึ่งเป็นเกณฑ์ แต่จะนำเอาพระไตรปิฎกฉบับต่างๆ เช่น ฉบับของโรมัน พม่า สิงหล และของไทย มาเปรียบเทียบดูว่า เหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร ทั้งในด้านตัวอักษร ด้านความหมาย ตัวตัดสันที่ถือว่าเป็นที่สุดคือ ไวยากรณ์และพุทธพจน์ของพระพุทธเจ้า ส่วนที่ต่างออกไปก็มีได้คักทั้ง แต่จะมีเชิงอรรถว่าต่างกันอย่างไร แม้เรื่องที่ต่างกันเป็น เพียงเรื่องเล็กน้อย แต่ก็ต้องชำระ เพื่อให้พุทธศาสนาเป็นแนวเดียวกันทั้งหมด คณะกรรมการผู้ชำระมี 8 คณะ มีสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสน์ วาสนมหาเถระ) เป็นประธาน และพระเถระผู้มีคุณวุฒิหลายรูปเป็นกรรมการ คาดว่าจะเป็นพระไตรปิฎก ฉบับที่สมบูรณ์ เพราะฉบับอักษรโรมัน พม่า และสิงหล ก็ได้ทำไว้แล้ว การนำมาชำระ ภายหลังจึงสามารถประมวลพระไตรปิฎกชาติต่างๆ มาไว้ในที่เดียวกัน ให้เป็นฉบับที่ สมบูรณ์ฉบับหนึ่งของไทย ("เหตุที่นำไปสู่การสังคายนาทระไตรปิฎก" 2528 : 12-19)

"สวนอุศมมูลนิธิ" ซึ่งก่อตั้ง พ.ศ. 2502 ในระยะนี้ ก็ดำเนินงานเผยแพร่ หนังสือธรรมะของพุทธศาสนาออกไป ระหว่าง พ.ศ. 2520-2527 จัดพิมพ์หนังสือ 5 ชุด ดังนี้ ใน พ.ศ. 2520 เริ่มจัดพิมพ์หนังสือ "ชุดลอยปทุม" เช่นเรื่อง คู่มือมนุษย์ ฯลฯ พ.ศ. 2522 เริ่มจัดพิมพ์หนังสือ "ชุดหมุนล้อ" เช่น พระพุทธคุณคำกลอน ฯลฯ พ.ศ. 2525 จัดพิมพ์หนังสือ "ชุดเทิกทูนธรรม" มีเรื่อง กฎบัตรพุทธบริษัท พ.ศ. 2526 เริ่มจัดพิมพ์หนังสือ "ชุดคติธรรม" และ ปีเดียวกันนี้ เริ่มจัดพิมพ์หนังสือ "ชุดไตรรัตน์ขจัดทุกข์" หนังสือธรรมะชุดต่างๆ เหล่านี้ มีชุดละหลายๆชื่อเรื่อง โดยส่วนใหญ่ จะรวบรวมจากธรรมบรรยายของพุทธศาสนา โดยผู้มีศรัทธาบริจาคเงินให้จัดพิมพ์หนังสือ แจกเป็นธรรมทาน ไม่จำหน่ายทั่วไป จะจำหน่ายเฉพาะหนังสือ "ชุดธรรมโฆษณ์" เท่านั้น หนังสือธรรมะชุดอื่นๆไม่จัดพิมพ์จำหน่าย (อรุณวดี สุวรรณนิษฐ์, สัมภาษณ์)

การบรรยายธรรมของพุทธศาสนาขึ้น เมื่อวันที่ 18 มิถุนายน 2521 พุทธศาสนิกชนเริ่มแสดงปาฐกถาธรรมทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยของ กรมประชาสัมพันธ์ ทุกวันอาทิตย์ที่สามของเดือน (เวลา 8.00-8.30 นาฬิกา) จนถึง ปัจจุบัน (พระประชา ปสนุนธุมโม 2529 : 335) ปาฐกถาธรรมชุดนี้ ภายหลัง สวนอุศมมูลนิธินำมาจัดพิมพ์เป็นหนังสือหลายเล่ม เช่น ศีลธรรมกลับมา ตอนที่ 1-3 ปรมัตถธรรมกลับมา ตอนที่ 1-2 ฯลฯ

ส่วนพุทธบริษัท "ชาวอโศก" ซึ่งเริ่มก่อตั้ง และเผยแพร่ธรรมะตั้งแต่ พ.ศ. 2513 จนถึงปัจจุบัน ได้มีผลการเผยแพร่ธรรมะในรูปแบบต่างๆกว้างขวางขึ้น โดยเมื่อ

วันที่ 19 สิงหาคม 2520 กลุ่มชาวโศก และผู้มีจิตศรัทธาเลื่อมใสในพุทธศาสนาได้
 ร่วมกันก่อตั้ง "มูลนิธิธรรมสันติ" ขึ้น ("มูลนิธิธรรมสันติ" 2523 : 89) ต่อมาในเดือน
 กรกฎาคม 2523 กลุ่มชาวโศกได้ก่อตั้ง "พุทธสถานปฐมโศก" เพื่อให้เป็นสถานปฏิบัติ-
 ธรรม ที่ตำบลพระประโทน อำเภอมือง จังหวัดนครปฐม (กลุ่มญาติธรรมชาวโศก
 2525 : 48) ต่อมาภายหลังเมื่อมีกิจกรรมเผยแพรธรรมะเพิ่มขึ้น กลุ่มชาวโศกจึง
 ร่วมกันก่อตั้ง "กองทัพอธรรมมูลนิธิ" เมื่อ วันที่ 4 กุมภาพันธ์ 2524 และ พ.ศ. 2527
 กลุ่มชาวโศกก็ยังได้ก่อตั้ง "สมาคมผู้ปฏิบัติธรรม" (บุญนำ ทานสัมฤทธิ์ 2528 : 3)
 การจัดตั้ง มูลนิธิฯ และ สมาคมฯ ดังกล่าวไว้เพื่อเผยแพรพุทธศาสนา ความแนวทางชาวโศก
 ไปสู่สังคม

นับตั้งแต่การก่อตั้ง "มูลนิธิธรรมสันติ" แล้ว กลุ่มชาวโศกเริ่มมีบทบาทในการ
 เผยแพรธรรมะมากขึ้น ในรูปแบบต่างๆ เช่น การแสดงธรรม การบรรยายธรรม ปาฐกถา-
 ธรรม ตามสถานที่ต่างๆ ทั้งในกรุงเทพฯ และ ต่างจังหวัด และยังมีการใช้สื่อต่างๆ เช่น
 เทปคasset ภาพนิ่ง (Slide) วิดีทัศน์ (Video tape) ฯลฯ แต่กลุ่มชาวโศกมี
 นโยบายสำคัญในการเผยแพรธรรมะโดยใช้สื่อสิ่งพิมพ์เป็นหลัก โดยมีเป้าหมาย "จะพิมพ์
 หนังสือธรรมะให้ทั่วโลก" ใน พ.ศ. 2521 ยังมีการจัดตั้งโรงพิมพ์มูลนิธิธรรมสันติ ซึ่ง
 ทำให้มีการผลิตหนังสือเพิ่มขึ้น นอกจากนี้ยังจัดทำวารสารเผยแพรด้วย คือ สารอโศก
 (เริ่มพิมพ์ พ.ศ. 2520) และ สัตตสุสานแสงสุญ (เริ่มพิมพ์ พ.ศ. 2523) จะเห็นว่า
 การผลิตหนังสือใช้ระบบบุญนิยม ตามหลักธรรมทางพุทธศาสนา และยังผลิตหนังสือได้เอง
 เกือบทุกขั้นตอน เช่น การเขียน เรียบเรียง หรือแปล การพิมพ์ เป็นต้น ด้านแรงงานใน
 การผลิตหนังสือจะเป็นผู้ปฏิบัติธรรมที่เป็นอาสาสมัคร เงินทุนส่วนใหญ่ได้จากการบริจาคและ
 การสนับสนุนจากมูลนิธิฯ และ สมาคมฯ ดังกล่าวแล้ว จากการเผยแพรหนังสือที่เน้นการ
 แจกเป็นธรรมทานมากกว่าการจำหน่าย ตลอดจนมีการปรับปรุงวิธีการผลิตหนังสือธรรมะ
 ให้มีประสิทธิภาพขึ้น ตามหลักประโยชน์สูง ประหยัดที่สุด ทำให้หนังสือธรรมะของกลุ่ม-
 ชาวโศกในระยะนี้แพร่หลายเพิ่มขึ้น (สิกขมาต ทิพย์เทวี เค้าพันธุ์อโศก, สัมภาษณ์)

ในระยะปัจจุบัน ได้มีแหล่งผลิตหนังสือพุทธศาสนาต่างๆ ได้จัดพิมพ์วารสาร
 ทางพุทธศาสนาเพิ่มขึ้นหลายชื่อ ดังนี้

พ.ศ. 2520 เริ่มมีการจัดพิมพ์ วารสาร สารอโศก (รายเดือน) และต่อมา
 พ.ศ. 2523 เริ่มมีการจัดพิมพ์วารสาร สัตตสุสานแสงสุญ (รายสามเดือน) เพื่อเสนอ
 ข่าวสาร บทความต่างๆทางพุทธศาสนา จัดทำโดยมูลนิธิธรรมสันติ ของกลุ่มชาวโศก

พ.ศ. 2526 เริ่มมีการจัดพิมพ์ วารสารพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย
(รายสามเดือน) จัดทำโดยพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย

พ.ศ. 2526 เช่นกัน เริ่มมีการจัดพิมพ์วารสาร ธรรมปฏิสันถาร (รายสาม-
เดือน) จัดทำโดยมูลนิธิภูมิพลโลกิขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา

สถาบันการศึกษาของสงฆ์ มีพัฒนาการดังนี้

พ.ศ. 2522 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จัดตั้ง "สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์"
เพื่อส่งเสริมการค้นคว้าวิจัยทางพุทธศาสนา ฯลฯ (มติส เกิดปรากฏ 2527 : 333)
ต่อมา พ.ศ. 2524 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ประกาศรับ "อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย"
เป็นหน่วยงานการศึกษาแผนกหนึ่งของสถาบันนี้ (พระครูสังวรสมาธิวัตร 2526 : 13)
ต่อมา พ.ศ. 2527 มีการตราพระราชบัญญัติกำหนดวิทยฐานะให้สำเร็จวิชาการศึกษาทาง
พุทธศาสนา เพื่อรับรองการศึกษาของ "สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย" และ
"มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย" มีฐานะชั้นปริญญาตรี (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
2526 : 233)

ส่วนพัฒนาการของหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องกับกิจการพุทธศาสนานั้น
ตามพระราชกฤษฎีกาการแบ่งส่วนราชการกรมการศาสนา พ.ศ. 2521 ได้แบ่งส่วน
ราชการเป็น 5 กอง 2 สำนักงาน หน่วยงานที่รับผิดชอบเกี่ยวกับการผลิตหนังสือคือ
"ฝ่ายปริยัติปกรณ์" (กองศาสนศึกษา) มีหน้าที่จัดทำหนังสือ แบบเรียน หลักสูตร และ
อุปกรณ์การเรียนการสอน (กระทรวงศึกษาธิการ 2525 : 16-17)

จนถึง พ.ศ. 2527 เนื่องจากความเจริญก้าวหน้าการศึกษา การสื่อสารตลอดจน
เทคโนโลยีด้านการพิมพ์ เช่น การใช้คอมพิวเตอร์ ฯลฯ ที่เจริญก้าวหน้ากว่าสมัยก่อนๆ
ตลอดจนการก่อตั้งกลุ่ม ชมรม ชุมนุมชาวพุทธต่าง ๆ ตลอดจนมีสมาคม มูลนิธิทางด้าน
พุทธศาสนาเพิ่มขึ้น มีนักเขียนหนังสือธรรมะทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์เพิ่มขึ้น แม้แต่ประชาชน
ไทย ก็สนใจปฏิบัติธรรมมากขึ้น จนกล่าวได้ว่า ในระยะ 10-15 ปี ที่ผ่านมานี้ หนังสือ-
พุทธศาสนาของไทย ได้แพร่หลายอย่างกว้างขวาง (จิตรลดา สุวัคคิณกุล 2526 :
166-167)

ผู้วิจัยได้สรุปวิธีการส่งเสริมการผลิตหนังสือพุทธศาสนาภาษาไทยเผยแพร่
ในสมัยต่างๆ ตั้งแต่เริ่มการพิมพ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึง
สมัยปัจจุบัน (พ.ศ. 2527) เป็นตารางดังนี้

ตารางที่ 1 รูปแบบวิธีการส่งเสริมการผลิตหนังสือพุทธศาสนาเผยแพร่ ในสมัยต่างๆ (สมัยเริ่มการพิมพ์ - พ.ศ. 2527)

สมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367-2394)	สมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394-2411)	สมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453)
<ul style="list-style-type: none"> - การตั้งโรงพิมพ์แห่งแรกของไทย โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นยังทรงเป็นเจ้าฟ้ามงกุฎ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เพื่อ พิมพ์หนังสือพุทธศาสนาเผยแพร่ เนื่องจากเวลานั้น คณะมิชชันนารีได้พิมพ์หนังสือคำสอนคริสต์ศาสนาเผยแพร่เป็นอันมาก - โปรดฯ ให้มีการชำระ และ แปลหนังสือพุทธศาสนาภาษาไทย - โปรดฯ ให้พระอุปถัมภ์ "วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร" ให้เป็นแหล่งความรู้ของประชาชน มีการจารึกสรรพวิชา 8 หมวด รวมทั้งพุทธศาสนา ลงบนแผ่นศิลาจารึก ยังมีภาพเขียน จิตรกรรมฝาผนัง รูปปั้น ฯลฯ นับเป็นห้องสมุดประชาชนแห่งแรกของไทย 	<ul style="list-style-type: none"> - การส่งเสริมกิจการพิมพ์ โปรดฯให้สร้าง "โรงพิมพ์อักษรพิมพ์การ" หรือโรงพิมพ์หลวงจัดพิมพ์หนังสือสิ่งพิมพ์ต่างๆ รวมทั้งหนังสือพุทธศาสนา - มีการ ชำระ และแปลหนังสือพุทธศาสนา - การออกหนังสือ หนังสือแสดงกิจจานุกิจ ที่เสนอความรู้ต่างๆ รวมทั้งศาสนาเปรียบเทียบ เช่น ศาสนาพุทธ คริสต์ อิสลาม ฯลฯ จัดทำโดย เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เพื่อชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของพุทธศาสนา เพราะสมัยนั้น คณะมิชชันนารีได้เข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนา และจัดพิมพ์หนังสือคริสต์ศาสนาเผยแพร่เป็นอันมาก 	<ul style="list-style-type: none"> - การส่งเสริมกิจการพิมพ์ มีการตั้งโรงพิมพ์เป็นจำนวนมาก - การเริ่มพิมพ์หนังสือธรรมะ หรือเรื่องอื่นๆ แจกในงานศพ งานมงคลต่างๆ - โปรดฯ ให้มีการพิมพ์หนังสือธรรมะต่างๆ เผยแพร่ เช่น พิมพ์ หนังสือสวดมนต์ แจกจ่ายไปตามวัดต่างๆ - โปรดฯ ให้มีการพิมพ์ พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ คำอธิบายภาษาไทยภาษาบาลี เป็นเล่มหนังสือครั้งแรก (พ.ศ. 2436) - โปรดฯ ให้มีการ แต่ง แปล หนังสือพุทธศาสนา พิมพ์เผยแพร่ในวาระโอกาสต่างๆ เช่น การแต่ง หนังสือเทศน์ ฯลฯ - โปรดฯ ให้ตั้ง "หอพระสมุดวชิรญาณ" (พ.ศ. 2427)ซึ่งมีผลทำให้มีการพิมพ์หนังสือเพิ่มขึ้น การให้รางวัลแก่ผู้แต่งหนังสือดี ตลอดจนเริ่มมีการคุ้มครองลิขสิทธิ์วรรณกรรม - โปรดฯ ให้ตั้ง "หอพุทธศาสนสังฆะ" (พ.ศ. 2443) ให้เป็นที่รวบรวมสรรพตำราทางพุทธศาสนา และมีการริเริ่มจัดทำคณบัญหนังสือเก่าให้พิมพ์แจกในงานศพ งานมงคลต่างๆ - โปรดฯ ให้รวม หอสมุดสังฆสภา และ หอพระมนต์ธรรม เป็น "หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร" (พ.ศ. 2448) ซึ่งต่อมา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ทรงริเริ่มจัดทำคณบัญหนังสือเรื่องต่างๆ รวมทั้งพุทธศาสนา จากหอพระสมุดฯ ในบุคคลต่างๆ พิมพ์แจกในงานศพ งานมงคล หรือจัดพิมพ์จำหน่ายออกวางแพร่หลาย - โปรดฯให้ตั้ง "กรมพระธรรมการกลาง" (พ.ศ. 2432) รับผิดชอบงานด้านศาสนา และยังโปรดฯให้ตั้งสถานศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณร 2 แห่ง คือ "มหาธาตุวิทาลัย" (พ.ศ. 2432) และ "มหามกุฏราชวิทยาลัย" (พ.ศ. 2436) ซึ่งต่อมาเป็นแหล่งผลิตหนังสือพุทธศาสนาที่สำคัญทั้ง 3 แห่ง - ผลของการตั้ง "มหามกุฏราชวิทยาลัย" ทำให้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแต่งเรียบเรียง ชำระ หรือแปล หนังสือพุทธศาสนาสำหรับประชาชนทั่วไป หนังสือแบบเรียนพระปริยัติธรรมสำหรับพระภิกษุสามเณร โดยให้ "โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย" (เรียกใหม่ พ.ศ. 2439)พิมพ์เผยแพร่ จำหน่ายด้วยเหตุนี้ "มหามกุฏราชวิทยาลัย" จึงได้ชื่อว่าเป็นแหล่งผลิตตำราทางพุทธศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดในไทย - มีการริเริ่มจัดทำวารสารพุทธศาสนาฉบับแรก คือ <u>ธรรมจักร</u>(พ.ศ. 2439)โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ตารางที่ 1 สรุปลักษณะการส่งเสริมการผลิตหนังสือพุทธศาสนาเผยแพร่ ในสมัยต่างๆ (สมัยเริ่มการพิมพ์ - พ.ศ. 2527) (ต่อ)

สมัยรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
(พ.ศ. 2453-2468)

- การส่งเสริมการพิมพ์หนังสือ การพิมพ์หนังสือของไทยสมัยเริ่มการพิมพ์ โรงพิมพ์ต่างๆ มีการแข่งขันกันการตีพิมพ์หนังสือใหม่คุณภาพ ความการพิมพ์ มีโรงพิมพ์เอกชนจัดทำหนังสือธรรมะจำหน่ายหลายแห่ง เช่น โรงพิมพ์เลื่อน เอื้อง ฯลฯ
- โปรดฯ ให้ชำระพระคัมภีร์อรุณคณาพระไตรปิฎก แล้วจัดพิมพ์พระราชทานไปคามวัดต่างๆในประเทศ และพระราชทานไปยังนานาประเทศด้วย นับเป็นการพิมพ์พระคัมภีร์อรุณคณา คายอักษระไทยเป็นครั้งแรก และยังมีโปรดฯ ให้พิมพ์ พระคัมภีร์ปกรณัม เศษพุทธศาสนาต่างๆ
- โปรดฯ ให้พิมพ์หนังสือธรรมะต่างๆ แจกจ่าย โดยเสด็จพระราชกุศล เนื่องในงานพระศพของพระบรมวงศานุวงศ์ หรือเนื่องในงานพระราชพิธี งานมงคล ฯลฯ
- สมัยนั้นคนไทยยังนิยม จัดพิมพ์หนังสือธรรมะ หรือเรื่องอื่นๆ แจกในงานศพ งานมงคลต่างๆ ส่วน "หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร" ยังดำเนินการจัดหาตนฉบับหนังสือต่างๆ ให้พิมพ์แจก หรือจำหน่าย
- พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานหนังสือธรรมะ เป็นบทประพันธ์ต่างๆ คือ เทศนา ปาฐกถา บทความ บทกวี โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน ตลอดจนเรื่องแปล เป็นจำนวนมาก นับเป็นหนังสือธรรมะที่มีคุณค่า
- มีการแต่ง แปล หนังสือพุทธศาสนา
- มีการจัดพิมพ์ วารสารพุทธศาสนาชื่อ แถลงการณ์คณะสงฆ์ (พ.ศ. 2456)
- "มหามกุฏราชวิทยาลัย" และ "มหาธาตุวิทยาลัย" ยังคงเปิดดำเนินการสอนพระปริยัติธรรม เรื่องมา แห่งแรกก็มีการผลิตหนังสือพุทธศาสนาสม่ำเสมอ แห่งหลังซึ่งไม่ผลิตหนังสือพุทธศาสนาแควอย่างใด
- มีการตั้ง "กองปริยัติธรรม" สังกัดกระทรวงธรรมการ ดูแลการศึกษาพุทธศาสนา

สมัยรัชกาลที่ 7 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
(พ.ศ. 2468-2477)

- กิจกรรมพิมพ์ก่อนข้างขบเซา เพราะเศรษฐกิจตกต่ำ แต่ก็มีกิจกรรมพิมพ์หนังสือบ้าง มีโรงพิมพ์พิมพ์หนังสือธรรมะจำหน่ายหลายแห่ง มีความนิยมพิมพ์หนังสือแจกในงานศพ งานมงคลต่างๆอยู่
- โปรดฯ ให้จัดพิมพ์ พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ พิมพ์เป็นอักษรไทย ภาษาบาลีฉบับเป็นครั้งแรก 45 เล่ม (พ.ศ. 2473) ในไทย แล้วพระราชทานแกัดสำคัญในประเทศ มหาวิทาลัย และหอสมุดในนานาประเทศ
- โปรดฯ ให้พิมพ์พระคัมภีร์พุทธศาสนาต่างๆ เผยแพร่
- โปรดฯ ให้ ราชบัณฑิตยสภา จัดให้มีการประกวดการแต่งหนังสือพุทธศาสนาสำหรับเด็กเป็นครั้งแรก (พ.ศ. 2471) และการประกวดมีค่าเป็นการต่อมาจนถึงปัจจุบัน
- "พุทธศาสนิกชน" ใค้ออกตั้งสำนักปฏิบัติธรรมชื่อ "สวนโมกขพลาราม" (พ.ศ. 2475) ที่ไชยา และตั้งคณะธรรมทาน เผยแพร่ธรรมในลักษณะต่างๆ เช่น การเขียนหนังสือธรรมะพิมพ์เผยแพร่ การออกหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา (พ.ศ. 2476) เป็นวารสารพุทธศาสนาหน้าทางสติปัญญา คนในยุคนั้น
- มีการ แต่ง แปล หนังสือพุทธศาสนา
- "มหามกุฏราชวิทยาลัย" และ "มหาธาตุวิทยาลัย" ยังคงเปิดสอนพระปริยัติธรรม แก่พระภิกษุสามเณร เรื่องมา แห่งแรกก็มีการผลิตหนังสือพุทธศาสนา เผยแพร่อย่างสม่ำเสมอ ส่วนแห่งหลัง ซึ่งไม่มีบทบาทในการผลิตหนังสือพุทธศาสนาแควอย่างใด
- โปรดฯ ให้ชำระ "กรมธรรมการ" มารวมกับ กระทรวงศึกษาธิการ อย่างเดิม และเปลี่ยนชื่อ กระทรวงศึกษาธิการ เป็น "กระทรวงธรรมการ"
- มีการก่อตั้ง "สภาพุทธศาสนิกสมาคม" (พ.ศ. 2475)

ตารางที่ 1 สรุปวิธีการดารส่งเสริมการผลิตหนังสือพุทธศาสนาเผยแพร่ ในสมัยต่างๆ (สมัยเริ่มการพิมพ์ - พ.ศ. 2527) (ต่อ)

สมัยรัชกาลที่ 8 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล (พ.ศ. 2477-2489)

รัชกาลที่ 9 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช (พ.ศ. 2489 - ปัจจุบัน)

- กิจกรรมพิมพ์เข้า โดยเฉพาะระหว่าง พ.ศ. 2485-2489 เมืองไทยได้รับความกระทบกระเทือน จากสงครามโลกครั้งที่ 2 ทำให้ขาดแคลนกระดาษ และอุปกรณ์การพิมพ์ มีราคาแพง การผลิตหนังสือลดลง เมื่อสงครามเลิกแล้ว กิจกรรมพิมพ์จึงเริ่มขึ้นอีกครั้งหนึ่ง แต่ยังมีการผลิตหนังสือธรรมะจำหน่าย มีการพิมพ์หนังสือธรรมะแจกในงานศพ งานมงคลต่างๆ
- เริ่มมีการแปลและจัดพิมพ์ พระไตรปิฎกภาษาไทย เป็นครั้งแรก (พ.ศ. 2483) แดงใจ ไม่นานเสร็จ พอลิ้นรัชกาลเลือนอก
- เริ่มมีการก่อตั้ง สมาคมทางพุทธศาสนา คือ "พุทธธรรมสมาคม" (เริ่มก่อตั้ง พ.ศ. 2476 กำหนดงาน พ.ศ. 2477) ต่อมาจึงเปลี่ยนชื่อเป็น "พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย" (พ.ศ. 2484) เริ่มผลิตหนังสือ วารสาร พุทธธรรม ตั้งแต่ พ.ศ. 2477
- เริ่มมีการก่อตั้งมูลนิธิทางพุทธศาสนา โดยหมามกุฏราชวิทยาลัย จัดทะเบียนเป็น "มูลนิธิหมามกุฏราชวิทยาลัย" (พ.ศ. 2476) ต่อมา มีการริเริ่ม "โรงพิมพ์หมามกุฏราชวิทยาลัย" (พ.ศ. 2478) จัดพิมพ์หนังสือพุทธศาสนาจำหน่าย และยังรับจัดหาคนฉบับรับจัดพิมพ์หนังสือพุทธศาสนา หรืออื่นๆ แก่คนทั่วไป
- "มหาธาตุวิทยาลัย" ยังดำเนินการให้การศึกษาพระปริยัติธรรม แต่ไม่ปรากฏการผลิตหนังสือ
- มีการประกาศตั้ง "สภาการศึกษาหมามกุฏราชวิทยาลัย" (พ.ศ. 2488) เป็นสถาบันการศึกษาชั้นสูงในรูปมหาวิทยาลัยสงฆ์ เป็นแห่งแรกในเมืองไทย
- กรมธรรมการเปลี่ยนชื่อเป็น "กรมการศาสนา" (พ.ศ. 2484) มีการตั้งโรงพิมพ์ศาสนาศึกษา
- การเผยแพร่ธรรมะของ "พุทธสาส์นิก" โดยการ แต่ง แปลหนังสือพุทธศาสนาพิมพ์เผยแพร่ การขนส่งปาฐกถาธรรมอื่นที่ต่างๆ ต่อมา มีการรวบรวมพิมพ์เป็นหนังสือจำนวนมาก

ก. รัชชระแรก (พ.ศ. 2489-2519)

- กิจกรรมพิมพ์มีการปรับปรุงพัฒนาเจริญก้าวหน้าไปมาก มีการตั้งโรงพิมพ์ให้ข้าราชการ มีโรงพิมพ์หนังสือธรรมะจำหน่ายหลายแห่ง ทั้งของเอกชน และของทางราชการ การพิมพ์หนังสือธรรมะ หรือเรื่องอื่นๆ แจกในงานศพ งานมงคลต่างๆ แพรหลายยิ่งขึ้น
- แผลงผลิตหนังสือพุทธศาสนาต่างๆ ทั้งที่ก่อตั้งในสมัยก่อนๆ และสมัยนี้ มีการพัฒนาทั้งหน่วยงาน-การผลิตหนังสือ
- กรมการศาสนา (ก่อตั้ง พ.ศ. 2432) ก็ได้พัฒนาทั้งหน่วยงาน และการผลิตหนังสือ เช่น ตั้ง "หน่วยวิจัยทางพุทธศาสนา" (พ.ศ. 2504) การพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง ฯลฯ
- การศึกษาพุทธศาสนาก็พัฒนากว้างขวางขึ้น ไม่ว่า การดำเนินงานของสถาบันการศึกษาของสงฆ์ 2 แห่ง ในรูปมหาวิทยาลัยสงฆ์คือสมุทรญ คือ "สภาการศึกษาหมามกุฏราชวิทยาลัย" (ก่อตั้ง พ.ศ. 2488) เริ่มผลิตหนังสือคำราทางพุทธศาสนา และวิชาอื่นๆ ตั้งแต่ พ.ศ. 2489 และยังมี การจัดตั้ง "กองคำรา" และ "มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย" (ก่อตั้ง พ.ศ. 2432 แต่เริ่มดำเนินงานในรูปมหาวิทยาลัยสงฆ์ ใน พ.ศ. 2490) เริ่มผลิตหนังสือ คำรา วารสารทางพุทธศาสนา ตั้งแต่ พ.ศ. 2490 มีหน่วยงานต่างๆที่สร้างขึ้นเพื่อการผลิตหนังสือ เช่น "สำนักธรรมวิจัย" และหลังจากงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ มีการศึกษาพุทธศาสนาในฝ่ายฆราวาส มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จึงได้จัดตั้ง "โรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์" (พ.ศ. 2501) และ มีการผลิตหลักสูตรสำหรับนักเรียนโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์
- เริ่มมีการศึกษาค้นพระอภิธรรม (พ.ศ. 2490) ต่อมาพระภิกษุชาวพม่าได้เข้ามาตั้งโรงเรียนสอนค่านพระอภิธรรม ตั้งโรงเรียนชื่อ "อภิธรรมโศคิยะวิทยาลัย" (พ.ศ. 2492) และได้เริ่มมีการเขียน เรียบเรียง แปล คำราคานพระอภิธรรม พิมพ์เผยแพร่เป็นคู่มือการศึกษาอย่างแพร่หลาย

ตารางที่ 1 สรุปวิธีการการส่งเสริมการผลิตหนังสือพุทธศาสนาเผยแพร่ ในสมัยต่างๆ (สมัยเริ่มการพิมพ์ - พ.ศ. 2527) (ก8)

สมัยรัชกาลที่ 9 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช (พ.ศ. 2489-ปัจจุบัน)

ก. ระยะเวลา (พ.ศ. 2489-2519) (ก๑)

- มีการก่อตั้ง องค์การ สมาคม มูลนิธิ ทางพุทธศาสนาหลายแห่ง เพื่อเผยแพร่พุทธศาสนา และผลิตหนังสือ โดยแก "องค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก" (ก่อตั้ง พ.ศ. 2493 และขยายสำนักงานเข้ามาในไทย พ.ศ. 2507) "ส่วนอุสมมูลนิธิ" (ก่อตั้ง พ.ศ. 2502), "มูลนิธิอุสมโลกิยเพื่อการคนควาทางพระพุทธศาสนา" (พัฒนาการมาจาก "สมาคมอุสมคนควาทางพระพุทธศาสนา" ซึ่งก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2505 ต่อมา พ.ศ. 2516 จึงจดทะเบียนเป็นมูลนิธิ) และ "มูลนิธิอิทธิธรรมมหาธาตุวิฑาลี" (ก่อตั้ง พ.ศ. 2508) จึงทำให้มีการผลิตหนังสือหลายประเภทเพิ่มขึ้น รวมทั้งการเผยแพร่พุทธศาสนาไปต่างประเทศด้วย พ.ศ. 2500 ทำให้มีการแปลหนังสือ เป็นภาษาต่างประเทศ
- มีการตรวจชำระ แปลและจัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับต่างๆ เช่นพิมพ์ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง (พ.ศ. 2500) งานตรวจชำระ พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาร
- มีการค้นคว้า ชำระ แปลและจัดพิมพ์พระคัมภีร์ต่างๆทางพุทธศาสนา จากฉบับขบับตัวเขียน ภาษาบาลีหรือภาษาโบราณต่างๆ ให้เป็นภาษาไทยแล้วพิมพ์เผยแพร่
- มีการจัดพิมพ์หนังสือธรรมะของ "พุทธศาสนิกชน" อย่างแพร่หลาย โดยคณะ องค์การ มูลนิธิ ส่วนกัมภีร์หลายแห่ง ส่วนใหญ่รวบรวมจากธรรมบรรยายต่างๆของ พุทธศาสนิกชน มี "ธรรมทานมูลนิธิ" "ชาวพุทธมูลนิธิ" "ส่วนอุสมมูลนิธิ" และ "มูลนิธิเผยแพร่ชีวิตประเสริฐ" รับผิดชอบการผลิตหนังสือของพุทธศาสนิกชนร่วมกัน
- พุทธบริษัท "ชาวอโศก" ภายใต้การนำของพระโพธิรักษ์ เริ่มการเผยแพร่ธรรมะ โดยการผลิตหนังสือ วารสารทางพุทธศาสนา (พ.ศ. 2513) แต่ยังไม่แพร่หลายนัก
- มีการจัดพิมพ์วารสารพุทธศาสนาเพิ่มขึ้นหลายชื่อ รวมทั้งมีการจัดพิมพ์วารสารพุทธศาสนา สำหรับเยาวชนด้วย เช่น เพื่อนใจ อุชิธรรม พุทธวิทยา ฯลฯ

ข ระยะเวลาปัจจุบัน (พ.ศ. 2520-2527)

- มีการพัฒนาทางเทคโนโลยีการพิมพ์ซึ่งเจริญก้าวหน้ากว่าสมัยก่อน เช่น การใช้คอมพิวเตอร์ ฯลฯ
- รูปแบบการ ผลิตหนังสือไม่ต่างจากระยะแรกนัก แต่แหล่งผลิตหนังสือพุทธศาสนามากขึ้น
- มีการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง โดย กรมการศาสนา มีการแปลและจัดพิมพ์พระไตรปิฎก และอรรถกถา เป็นภาษาไทยครบสมบูรณ์เป็นครั้งแรก โดย มหาจุฬาราชวิทยาลัย และมีการริเริ่ม การส่งคาถาพระไตรปิฎกภาษาไทย (พ.ศ. 2525)
- "ส่วนอุสมมูลนิธิ" จัดพิมพ์หนังสือธรรมะชุดต่างๆหลายชุด เช่น "ชุดลอมปทุม" ฯลฯ ซึ่งส่วนใหญ่รวบรวมจาก ธรรมบรรยายต่างๆ ของ "พุทธศาสนิกชน"
- พุทธบริษัท "ชาวอโศก" (ที่เริ่มก่อตั้ง พ.ศ. 2513) มีบทบาทในการเผยแพร่หนังสือธรรมะยิ่งขึ้น เพราะมีการก่อตั้ง "มูลนิธิธรรมสันติ" (ก่อตั้ง พ.ศ. 2520) "กองทัพอธรรมมูลนิธิ" (ก่อตั้ง พ.ศ. 2524) และ "สมาคมอุชิปฏิบัติธรรม" (ก่อตั้ง พ.ศ. 2527) สนับสนุนการเผยแพร่ธรรมะที่เน้นการผลิตหนังสือเป็นหลัก
- มีการจัดพิมพ์วารสารพุทธศาสนาเพิ่มขึ้นหลายชื่อ เช่น สัตถุศาสน์แสงสุต สารอโศก ฯลฯ แหล่งผลิตหนังสือพุทธศาสนาอื่นๆ มีพัฒนาการดังนี้
- มีพระราชบัญญัติให้ "สภาการศึกษามหาจุฬาราชวิทยาลัย" และ "มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย" รับรอง วิทยฐานะเป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์ในระดับปริญญาตรีโดยสมบูรณ์ (พ.ศ. 2527)
- "มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย" จัดตั้ง "สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์" (พ.ศ. 2522) และต่อมาได้ประกาศ รับ "อธิธรรมโศติกะวิทยาลัย" ให้เป็นหน่วยงานการศึกษาแผนกหนึ่ง (พ.ศ. 2524)
- กรมการศาสนาได้แจ้งหน่วยงานใหม่ (พ.ศ. 2521) มี "ฝ่ายบริวธิ์การณ" รับผิดชอบที่จัดทำหลักสูตร แบบเรียน และอุปกรณ์การเรียนการสอน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย